

ISSN 2521-6333

*Volume 8
Number 1*

2024

Journal of Baku Engineering University

**PHILOLOGY *and*
PEDAGOGY**

Journal is published twice a year
Number-1. June, Number-2. December
An International Journal

<http://journal.beu.edu.az>

Editor-in-chief

Seyran Gayibov

Co - Editors

Tarana Hacıyeva

Editorial board

Ahmed Sami Elaydy (Ain Shams University, Egypt)

Aida Gasimova (Baku State University, Azerbaijan)

Atraba Gul (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Elman Guliyev (Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan)

Emin Agayev (Baku Engineering University, Azerbaijan)

Gonul Reyhanoglu (Hatay Mustafa Kemal University, Turkey)

Isa Habibbeyli (National Academy of Science, Azerbaijan)

Islam Huseynov (Academy of the State Customs Committee, Azerbaijan)

Jasarat Valehov (Azerbaijan, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan)

Kamala Yusifova (Baku Engineering University, Azerbaijan)

Keldibek Koynubayev (National Academy of Science, Kyrgyzstan)

Konul Abasli (Sumqayit State University, Azerbaijan)

Maharram Gasimli (National Academy of Science, Azerbaijan)

Mahmud Allahmanli (Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan)

M.Bahaddin Ajat (Kırıkkale University, Turkey)

Minakhanim Tekleli (Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan)

Narmina Aliyeva (Baku Engineering University, Azerbaijan)

Nazim Muradov (European University of Lefke KKTC)

Nesrin Bayraktar Erten (Hacettepe University, Turkey)

Nizami Jafarov (Baku State University, Azerbaijan)

Nurgul Moldaliyeva (Ardahan University, Turkey)

Pirali Aliyev (Baku Slavic University, Azerbaijan)

Rahmatullah Barakayev (National Academy of Science, Uzbekistan)

Reyhan Habibbayli (Baku State University, Azerbaijan)

Ruslan Abdullayev (Azerbaijan State Oil and Industry University, Azerbaijan)

Siddika Dilek Yalchin Chelik (Hacettepe University, Turkey)

Yavuz Akpınar (Ege University, Turkey)

Zabite Teymurlu (Baku Engineering University, Azerbaijan)

Executive Editors

Shafag Alizade

Assistant Editors

Narmin Ibrahimova

Design

Ilham Aliyev

Contact address

*Journal of Baku Engineering University
AZ0102, Khirdalan city, Hasan Aliyev str. 120, Absheron, Baku, Azerbaijan*

Tel: 00 994 12 - 349 99 95 **Fax:** 00 994 12 349-99-90/91

e-mail: jr-philo.ped@beu.edu.az

web: <http://journal.beu.edu.az>

facebook: *Journal Of Baku Engineering University*

Copyright © Baku Engineering University

ISSN 2521-6333

ISSN 2521-6333

Journal of Baku Engineering University

Philology and Pedagogy

Baku - AZERBAIJAN

Journal of Baku Engineering University

Philology and Pedagogy
2024. Volume 8, Number 1

CONTENTS

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ YENİ TƏHSİL PARADİQMASI <i>Rabil Mehtiyev</i>	3
"DİRİLİK" MƏCMUƏSİNDƏKİ "TƏRACİMİ-ƏHVAL" BAŞLIQLI YAZILAR HAQQINDA <i>Seyran Qayıbov</i>	8
KOMMUNİKASIYANIN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ <i>Təranə Hacıyeva</i>	17
ANALYSIS OF WRITTEN LITERARY TEXTS IN STUDENTBOOKS <i>Tamara Atakishiyeva</i>	25
TƏHSİLƏ MÜASİR YANAŞMA : TEXNİKİ ALI TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ XARICI DİLİN İXTİSAS YÖNÜMLÜ TƏDRİSİ <i>Süleymanov Yusif Əsrəf oğlu</i>	30
FOLKLORDA BƏZİ PREDMETLƏRİN SİMVOLİKASI <i>Nizami Adışirinov</i>	36
ANALYSING RISK FACTORS IN HEIS: APPLICATION IN BAKU ENGINEERING UNIVERSITY (BEU) <i>Khazar Najimbayli, Said Jamalov</i>	46
İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏN SONRAKİ DÖVRDƏ VƏTƏNPƏRVƏR KİMYA TƏDRİSİ <i>Ayten Asgarova, Khammed Asadov, Khalil Naghiev</i>	57

UOT: 37.0

DOI: <https://doi.org/10.30546/09081.2024.1.1002>

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ YENİ TƏHSİL PARADİQMASI

Rabil MEHTİYEV

Bakı Mühəndislik Universiteti

ramehdiyev@beu.edu.az

Məqalə haqqında məlumat	XÜLASƏ
<p>Məqalənin tarixi Göndərildi: 2024-06-12 Yenidən işlənmiş formada alındı: 2024-09-26 Qəbul edildi: 2024-09-27 Onlayn mövcuddur</p>	<p>Heydər Əliyevin təhsil sahəsində islahatlarının tərbiyəvi, aşılayıcı, sistem yaradan tərəfləri məqalədə tədqiqat obyektinə kimi götürülür. Belə ki, bu əmil ulu öndərin fəaliyyətində təhsil siyasətinin prioritet olmasından, kompleks şəkildə qoyuluşundan irəli gəlir. Azərbaycan reallıqlarını nəzərə almaqla sovet idarəçiliyi formatında yerli şəraitə adekvat siyasət formalaşdırmaq Heydər Əliyevin unikal nailiyyəti idi. Onun siyasəti milliliklə bəşəriliyin dialektikasını təmin etməklə ən optimal uyğunluq prinsipinə əsaslanırdı.</p> <p>Bu baxımdan xalqın milli mənlilik şüurunun inkişaf etdirilməsi pedaqoji ictimaiyyətin qarşısında bir nömrəli vəzifə kimi qoyulurdu. Heydər Əliyev bu vəzifələrin həlli üçün şəffaflığı, obyektivliyi real məzmununda həyata keçirilməsini tələb edirdi. Bir sıra neqativ halların aradan qaldırılmasını inzibati yollar ilə həll etməkdənsə, yeni təfəkkürlü kadrların yetişdirilməsi daha vacib faktora çevrilmişdi.</p>
<p>Açar sözlər: Heydər Əliyev, təhsil, milliləşmə</p>	

ГЕЙДАР АЛИЕВ И НОВАЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ПАРАДИГМА

РЕЗЮМЕ

В статье в качестве объекта исследования взяты воспитательные, системообразующие аспекты реформ Гейдара Алиева в сфере распределения. Таким образом, этот фактор обусловлен тем, что образовательная политика является приоритетом в деятельности великого лидера и задается комплексно. Уникальным достижением Гейдара Алиева было формирование политики, адекватной местным условиям, в формате советской администрации с учетом реалий Азербайджана.

Его политика основывалась на принципе оптимальной совместимости, обеспечивающей диалектику народности и гуманности. Защита генофонда народа, развитие национального самосознания были поставлены задачей номер один перед педагогическим обществом. Гейдар Алиев потребовал, чтобы для решения этих задач в реальном содержании были реализованы прозрачность и объективность. Вместо решения ряда негативных ситуаций административными средствами более важным фактором стала подготовка новых мыслящих кадров.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, образование, национализация

HEYDAR ALIYEV AND THE NEW EDUCATIONAL PARADIGM

ABSTRACT

The article takes educational, system-forming aspects of Heydar Aliyev's reforms in the field of distribution as the object of research. Thus, this factor is conditioned by the fact that educational policy is a priority in the activity of the great leader and is set in a complex way. Heydar Aliyev's unique achievement was to form a policy adequate to local conditions in the format of the Soviet administration, taking into account the realities of Azerbaijan.

His policy was based on the principle of optimal compatibility ensuring dialectics of nationality and humanity. Protection of the people's gene pool, development of national self-consciousness were set as the number one

task for the pedagogical society. Heydar Aliyev demanded that transparency and objectivity be realised in the real content to solve these tasks. Instead of solving a number of negative situations by administrative means, training of new thinking cadres became more important factor.

Key words: Heydar Aliyev, education, nationalization

GİRİŞ

Azərbaycan xalqının ümummillı lideri Heydər Əliyevin təhsil sahəsindəki islahatları əsasən 2 dövrü əhatə edir ki, bunlardan da biri sovet, digəri isə müstəqillik dövrüdür.

Birinci dövrdə islahatlar əsasən struktur xarakteri daşıyırdı ki, bu da yeni təhsil müəssisələrinin yaradılması və eyni zamanda mövcud olanların modernləşdirilməsi ilə bağlı idi. Bu fikirin təsdiqi olan faktların ümumiləşdirilməsi: Geniş məktəblər şəbəkəsinin yaradılması nəticəsində Azərbaycan məktəblərində təhsil alan şagirdlərin sayı 1970-ci ildəki 368 mindən 1980-ci ildə 710 min nəfərə qədər yüksəlmişdi. Onun yorulmaz fəaliyyətinin nəticəsi olaraq Azərbaycan məktəblərinin fizika -kimya kabinetləri ilə təchizatı 92 faizə yüksəlmişdir. 1978-ci ildə orta məktəblərdə çalışan 108 mindən çox müəllimdən 65, 3 faizinin ali təhsili olmuşdur.[6]

1970-82-ci illərdə Azərbaycanda 5 yeni ali məktəb yaradılmış, yüzlərlə yeni ixtisaslar açılmış, kafedralar, problem laboratoriyaları fəaliyyətə başlamışdı. Əgər 1960-cı illərin sonunda respublikada 12 ali məktəb, bunlarda 105 fakültə, 450 kafedra var idisə və burada 139 ixtisas üzrə kadr hazırlığı aparılırdısa, 1982-ci ildə artıq 136 fakültəni və 530 kafedranı birləşdirən 21 ali təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi [5,234]

“Ötən əsrin 70-ci illərindən etibarən 30 ildən artıq bir müddətdə Azərbaycanda elm, təhsil, mədəniyyət və iqtisadiyyatın təşəkkülü və inkişafı bilavasitə Ümummillı Lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olmuşdur. Onun genişmiqyaslı fəaliyyətində təhsilin inkişafı prioritet sahə kimi mühüm yer tuturdu” [2,2].

Müstəqillik dövründə isə artıq bu sahədə aparılan islahatlar öz zəruri nəticələrinin verməkdə idi. Təhsil islahatlarından danışarkən bunların digər sahələrdə olan islahatlarla paralelliyini mütləq qeyd etmək lazım gəlir.

Çünki cəmiyyət həyatı bir-birilə sıx əlaqədə olan sferaları əhatə edir ki, bunların və hər biri digərinə müxtəlif dərəcədə sirayət edir. Bu baxımdan Heydər Əliyevin apardığı islahatların nəticəsi olaraq korrupsiyaya qarşı mübarizə, iqtisadi sferanın liberallaşdırılması, bütün sahələrdə baş verən canlanma təhsil sahəsinin də yeni şərtlər daxilində transformasiyasını zəruri edirdi

Bu sahədə aparılan islahatların mənəvi tərəfi ondan ibarətdir ki, gənclər, onların valideynləri artıq sistemin mükəmməliyinə, şəffaflığına və obyektivliyinə inanmağa başladılar və bu da yeni bir nəslin, yəni öz savad və qabiliyyətinə güvənən və öz həyatını yeni şərtlər daxilində qurmaq istəyən bir gəncliyin formalaşmasına səbəb oldu. Odur ki, bu islahatları nəsillər arası bir transformasiya məzmunlu islahatlar kimi xarakterizə etmək mümkündür.

Heydər Əliyevin şəxsi nüfuzu, onun harizmatik bir lider olaraq gənclərə olan mənəvi təsiri bu proseslərin vacib hissəsi idi. Təbii ki, burada həllini gözləyən problemlər də var idi. Məsələn ondan ibarətdir ki, Azərbaycan Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə aqrar ölkədən sənaye respublikasına çevrildi ki, bu da özündə bir sıra keçid proseslərini əhatə edirdi və bu proseslər fonunda ictimai istehsalat münasibətləri yenidən qurulmalı idi.

Başqa sözlə, planlı iqtisadiyyatın formal mexanizmlərindən milli maraqlara əsaslanan təhsil siyasəti real nəticələrini verdi.

Bu tendensiya Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin ikinci mərhələsində də davam etdi. Onun təhsil müəssisələrində tezis xarakterli çıxışları həmin kollektivlərə mənəvi ruh və məsuliyyət hissi bəxş edirdi. Bu hər bir pedaqoji kollektivə bir çağırış idi. İnsanlar tarixi quruculuq işlərinin subyektləri olmaqdan fəxr duyurdular. Məhz Heydər Əliyevin şəxsi aurası təhsil islahatlarına yeni nəfəs verdi.

Müstəqil Azərbaycanın dünya səviyyəsində layiqincə təmsil olunmasının kadrlardan asılı olduğunu nəzərə alan ulu öndər təhsil müəssisələri qarşısında yeni vəzifələr müəyyən-ləşdirdi. Müstəqilliyi tarixi uğur kimi dəyərləndirərək onun möhkəmləndirilməsində peşə-kar kadrların həlledici olacağını xüsusi vurğulayırdı.

Sosializm sistemindən kapitalizmə keçid sərt rəqabət qaydalarını daha da aktual etdi. Rəqabətə davamlı mütəxəssislərin hazırlanması ölkə üçün tale yüklü məsələ idi. Buna görə də, ulu öndər təcrübəli təhsil işçiləri ilə mütəmadi görüşlər keçirməklə bu sahədəki problemlərin mahiyyətinə nüfuz edirdi. Təcrübəsi, fəhmi ilə gündəmə hakim olaraq müvafiq tapşırıq və iradlarını bildirirdi.

1999-cu ildə “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı” təsdiq olundu. “Prezident Heydər Əliyev 1999-cu il iyunun 15-də “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı”nı təsdiq etdi. Üç mərhələdən ibarət olan bu islahat proqramı miqyasına, əhatə dairəsinə və müddətinə görə ən böyük Dövlət Proqramı idi və təhsil sisteminin XXI əsrin çağırışlarına cavab verməsinə, Avropa əmək bazarına çıxışın təmin edilməsinə yönələn qərarların başlanğıcı oldu” [3].

Gəncləri gələcəyimiz hesab edən Ulu Öndərimiz onların təlim-tərbiyəsinə, sağlamlığına çox önəm verir, diqqət və qayğı ilə yanaşardı. Azərbaycanda təhsilin məzmununun yeniləş-məsi və keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün 1999-cü il, iyunun 15-də —Azərbaycan Respublika-sının təhsil sistemində islahat Proqramı qəbul olundu və Heydər Əliyev tərəfindən imzalandı ki, bu da gənc nəslin təhsilinin avropa standartları səviyyəsinə qalxmasına səbəb oldu [1, 25].

“1998-ci il martın 30-da Prezidentin sərəncamı ilə Təhsil Sahəsində İslahatlar üzrə Döv-lət Komissiyası yaradıldı. 1998-ci ildə Azərbaycan müəllimlərinin qurultayı keçirildi” [7].

Tarixi islahat proqramı olan bu sənəd ölkəmizin Avroatlantik məkana inreqrasiyas ba-xımından strateji əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu bir start idi. Yeni təhsil dövrünün, yeni təhsil dün-yasının başlanğıcı.

2000-ci ildə “Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqın-da” imzalanan Fərmanda təhsil müəssisələrinin özünüidarəetməsinin təşkili, təqaüdlərin sti-mullaşdırıcı rolunun yüksəldilməsi kimi vacib məsələlər əksini tapmışdı.

Heydər Əliyev hakimiyyətə qayıtdıqda ölkədə olan iqtisadi, siyasi, mədəni-mənəvi tənə-zül kulminasiya nöqtəsində idi. SSRi-nin dağılması, səriştəsiz rəhbərlərin ölkəni iflas həddinə çatdırması təhsili də böhran həddinə çatdırmışdı. Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk illərində ölkədə yaranmış çətin ictimai-siyasi vəziyyət təhsil sistemində də ağır zərbə vurdu. 1988-ci ildə təhsildə başlayan tənəzzül 90-cı illərin əvvəllərində daha da dərinləşdi. ... ali təhsil mü-əssisələrinin binalarının, ərazilərinin və avadanlığının mənimsənilməsinə, başqa məqsədlər üçün istifadəsinə, maddi-texniki bazanın dağıdılmasına, bu kimi digər neqativ halların baş verməsinə səbəb oldu. [4]

Belə həlli çətin vəzifələrin fonunda təhsilə diqqət ulu öndərin daim diqqətində oldu. Beləliklə, start götürən inkişaf tendensiyaları kontekstində təhsil də sahə olaraq inkişaf etməyə başladı.

Təhsil islahatları əsasən iki istiqamətdə id: Birincisi struktur vahidlərinin yaradılması, genişləndirilməsi və modernləşdirilməsi. İkinci istiqamət isə kadr hazırlığının təmin edilməsi. Birinciyə uşaq bağçalarının, məktəblərin, kollec və universitetlərin, müvafiq təhsil idarələrinin yaradılması və sair daxildir. İkinci istiqamət isə pedaqoji kadr hazırlığının təmin edilməsi idi. Bu daha mürəkkəb və zaman tələb edən məsələ idi.

Bütün çətinliklərə və məhdudiyyətlərə baxmayaraq Heydər Əliyev bunları edirdi. Ona görə ki, pedaqoji kadrların yalnız təhsil ötrücü şəxslər deyil, eyni zamanda şəxsiyyət, gələcək nəsilləri yetişdirən təbəqə olduqlarını daim qeyd edirdi. Mən müəllimdən yüksək ad tanınmam tezisi dərin fəlsəfi, mənəvi bir yükü olan sosial qiymət kriteriyasıdır. "Mənim üçün müəllim adı həmişə ən ülvi, ən şərəfli bir məfhum olubdur." [8, 66]. Dövlət başçısı, tarixi şəxsiyyət tərəfindən olan bu fikir bütün dövrlər üçün pedaqoqlar qarşısında vəzifələri müəyyənənləşdirir. Bu yalnız vəzifə deyil, missiyadır. Fərdlərin maariflənməsi cəmiyyətin tərəqqisi deməkdir. Ayrı-ayrı fərdlərin qabiliyyət və bacarıqları təkmilləşdikcə cəmiyyətin inkişafı da sürətlənir.

Bu kontekstdə pedaqoji ictimaiyyətin səfərbər olması ölkəmizin inkişafında müstəsna rol oynadı. Artıq Azərbaycan dünya miqyasında bir sıra nailiyyətləri ilə tanınır. Həm də bu uğurlarda təhsil sahəsinin də böyük töhvəsi var. Şəgird və tələbələrin dünya olimpiadalarında, festivallarda mükafata layiq yerlər tutmaları ölkə təhsilinin strateji planlamasının uğurlarının göstəricisidir.

Heydər Əliyev məkan, zaman kontekstində məsələlərin fəvqündə dururdu. Onun üçün inkişaf hərtərəfli, kompleks olmalı idi. O sahələrin inkişafını vəhdətdə görürdü. Daim bu vəhdəti təmin etmək üçün həmrəylik fəlsəfəsini irəli sürürdü. Hamı ümummilli maraqlar naminə vahid orqanizm kimi çalışmalı idi. Məktəb, təhsil ocaqları ümumxalq mülkiyyətidir.

Buna görə də, Heydər Əliyev tələb edirdi ki, bütün instansiyalar birgə çalışmalı və qarşıda qoyulan vəzifələri həll etməli idi. Uğur fəlsəfəsinin əsasında duran digər amil ulu öndərin klassikaya, mədəni keçmişə böyük sevgisinin olması idi. Mənəvi keçmişə onun hakimiyyəti dövründə bir növ amnistiya elan olundu. Sovet dövrünün kosmopolit siyasəti fonunda arxa plana keçən mənəvi irsimiz Heydər Əliyevin siyasi kursu sayəsində yenidən xalq üçün əlçatan oldu.

Tədqiqatın metodu. Məqalənin tədqiqat obyektləri tarixilik, müqayisəli və analitik təhlil metodlarından istifadə edilməklə araşdırılıb.

NƏTİCƏ

Qeyd olunanların yekunu olaraq Heydər Əliyevin təhsil strategiyasının milli və qlobal dəyərlərin dialektikasında Azərbaycanın tərəqqisində tarixi rol oynadığını qeyd etmək lazımdır. Onun qayğısı yalnız maddi və maddi-texniki səciyyə daşmamışdır. Əsas olan Heydər Əliyevin proseslərin önündə olmaq, şəxsi iştirakı və ruhlandırmaq xüsusiyyəti idi. Şəxsi fərdi keyfiyyətləri, liderlik üslubu, xalqın ona olan etimadı digər sahələrdə olduğu kimi təhsilin də transformasiyasında həlledici idi. Sovet dövrü və müstəqillik illərində Onun təşəbbüsü və təşkilatçılığı ilə Azərbaycan təhsil sistemi yeniləndi və beynəlxalq təhsil institutlarına inteqrasiyası təmin olundu.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abdullayeva M. Heydər Əliyev siyasətində dilimiz, mədəniyyətimiz və təhsilimiz. Heydər Əliyev və türk dünyası: ictimai, iqtisadi və mədəni əlaqələr. Beynəlxalq elmi konfrans. 04-05 may.2023.
2. Bayramov C. Uğurlu təhsil islahatlarının banisi. Azərbaycan müəllimi. 12 iyun 2019.
3. Hacıyev. B. Azərbaycan təhsil sisteminin inkişaf strategiyasını Heydər Əliyev yaratdı.
<https://www.muallim.edu.az/news.php?id=24908>
4. Hüseynova, L. (2023). Azərbaycan Respublikasının Təhsil Sisteminin Formalaşdırılması (1991-2011). Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 10 (4), 1028-1037.
5. Məhərrəmov, S. (2023). Heydər Əliyevin Təhsil Konsepsiyası və Davamlı İnkişaf Meylləri. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, Azərbaycan Halkının Milli Lideri Haydar Alirza Oğlu Aliyev'in Doğumunun 100. Yılı Özel Sayısı, 10 (1), 230-242.
6. Mənsimova.K.<https://xalqgazeti.az/az/tehsil/148889-heyder-eliyev-ve-azerbaycan-tehsili>
7. Novruzov R. Xalq qəzeti. Heydər Əliyevin təhsil siyasəti. 2018.- 5 may. - № 101. - s. 7.
8. Səmədov A. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycanda təhsilə və təhsil xadimlərinə qayğısı. Dərs vəsaiti. Gəncə. 2010.

UOT: 81`366

DOI: <https://doi.org/10.30546/09081.2024.1.1006>.

“DİRİLİK” MƏCMUƏSİNDƏKİ “TƏRACİMİ-ƏHVAL” BAŞLIQLI YAZILAR HAQQINDA

Seyran QAYIBOV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Mühəndislik Universiteti

sqayibov@beu.edu.az

Məqalə haqqında məlumat	XÜLASƏ
<p><i>Məqalənin tarixi</i> Göndərildi: 2024-09-27 Yenidən işlənmiş formada alındı: 2024-09-27 Qəbul edildi: 2024-10-01 Onlayn mövcuddur</p> <p><i>Açar sözlər:</i> Azərbaycan ədəbiyyatı, “Dirilik” məcmuəsi, “təracimi-əhval”, şair, yazıçı</p>	<p><i>Bu bir həqiqətdir ki, 20-ci əsrin əvvəllərinə qədər “təzkirə”, “məcmuə”, “müntəxəbat” kimi mənbələrdə yer alan şair və yazıçılar haqqındakı məlumatlar qısa və yetərsiz olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini ilk dəfə hazırlayan Firidun bəy Köçərli bu nöqsanı aşkar edərkən əksər divanlarda xəttat və naşir haqqında kifayət qədər məlumat olduğu halda, yazıçı haqqında məlumatların yetərinə olmamasından şikayət etmişdir. Bu məqsədlə o, öz əsəri üçün topladığı yeni materiallar əsasında yazdığı geniş məzmunlu tərcümeyi-hallarla çağdaşları üçün də bir nümunə olmuşdur. Onun və müasirlərinin şair və yazıçılar haqqında hazırladıkları yeni tərcümeyi-hallar vaxtaşırı mətbuatda dərc olunaraq, o dövrdə azərbaycanlıların “əsl mənada ədəbiyyatları yoxdur” iddiasının boş olduğunu sübuta yetirmişdir. Bu məqalədə o dövrün önəmli mətbu orqanlarından biri olan “Dirilik” məcmuəsində çap olunmuş tərcümeyi-hallardan bəhs olunmuşdur.</i></p>

ABOUT THE ARTICLES CALLED "BIOGRAPHIES" IN THE COLLECTION "DIRILIK" ("LIVELINESS")

ABSTRACT

It is a fact that until the beginning of the 20th century, the information about poets and writers contained in sources such as "tazkira", "majmua", "muntakhabat" is short and insufficient. When Firidun Bey Kocherli, who prepared the history of Azerbaijani literature for the first time, discovered this defect, he complained about the lack of information about the writer, while there is enough information about the calligrapher and publisher in most divans. For this purpose, he became an example for his contemporaries with the extensive biographies he wrote based on the new materials he collected for his work. The new biographies prepared by him and his contemporaries about poets and writers were periodically published in the press, proving that the claim of Azerbaijanis at that time that "there are no literatures in the true sense" was empty. This article talks about the biographies published in "Liveliness" "Dirilik", one of the important press organs of that time.

Keywords: Azerbaijani literature, "Dirilik" ("Liveliness") collection, biographies, poet, writer.

О СТАТЬЯХ ПОД НАЗВАНИЕМ «БИОГРАФИЯ» В СБОРНИКЕ «ДИРИЛИК» («ЖИЗНЬ»)

РЕЗЮМЕ

Факт, что до начала XX века сведения о поэтах и писателях, содержащиеся в таких источниках, как «тазкира», «маджмуа», «мунтахабат», кратки и недостаточны. Когда Фиридун-бек Кочерли, впервые готовивший историю азербайджанской литературы, обнаружил этот недостаток, он пожаловался на отсутствие сведений о писателе, тогда как в большинстве диванов имеется достаточно информации о каллиграфе и издателе. В этом отношении он стал примером для своих современников обширными биографиями, написанными на основе новых материалов, собранных им для своего творчества. Подготовленные им и его современниками новые биографии поэтов и писателей периодически публиковались в

печати, доказывая, что утверждение азербайджанцев того времени о том, что «нет литературы в истинном смысле слова», было пустым. В данной статье говорится о биографиях, опубликованных в "Дирилик" ("Жизнь"), одном из важных органов печати того времени.

Ключевые слова: Азербайджанская литература, сборник "Дирилик", ("Жизнь"), биографии, поэт, писатель.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində tərcümeyi-halın izahı: "Bir şəxsin həyatının təsviri; həyat tarixçəsi; bioqrafiya"sı (18, 319) şəklində verilmişdir. Başqa bir ifadə ilə "tərcümeyi-hal şəxsin öz əli ilə həyatını ətraflı təsvir etməsi, özü haqqında tam məlumat verməsidir". (23, 377) Tərcümeyi-hal haqqında verilən hər iki izahdan belə məlum olur ki, bu sənəddə önə çıxan əsas xüsusiyyət şəxsin keçdiyi həyat yolunu özünün əks etdirməsidir.

Ədəbiyyat tariximizdə "bir şəxsin başqa şəxs haqqında (yazdığı / S.Q.) tərcümeyi-hal nümunələri də vardır." (31, 80) Bu tərcümeyi-hallarda müəllif "çox vaxt digər tanınmış şəxsiyyətin həyat və fəaliyyətinin ayrı-ayrı cəhətlərini açıqlayır, onun ömür gün yoluna işıq salır. (31, 80) Həsən bəy Zərdabi, Mirzə Şəfi Vazeh, Mirzə Ələkbər Sabir kimi sənətkarlar haqqında yazılmış bu qəbildən olan tərcümeyi-hallar əsasən memuar ədəbiyyatı çərçivəsində tərtib olunmuşdur.

Klassik dövr yazılı mətnlərdə tərcümeyi-halların toplandığı, digər ifadə ilə "birdən çox insanın həyatından bəhs edən əsərlərə "Təracimi- əhval" adı verilmişdir. (26, 299) "Təracimi-əhval" kitabları eyni zamanda "Məcmuətut-təracim" adını almışdır. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən təzkirələrlə yanaşı alim, şair, sufi və b. görkəmli insanların həyatları haqqında yazılmış təracimi-əhvallar şair təzkirələri kimi ədəbiyyat tarixlərinin tərtib olunmasında mühüm qaynaqlardan biri hesab olunmuşdur. (20, 83-88; 32, XXIX-XXX; 30) İstər mənzum, istərsə də mənsur olsun şairlər haqqında yazılmış təracimi-əhvallarda (20, 394; 32, XXIX-XXX) şair təzkirələrindən fərqi olaraq şeir nümunələrinə daha az yer verilmişdir. (20, 85)

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yazılmasına rəvac verildiyi XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində şair və yazarların tərcümeyi-hallarının yeni üsulla hazırlanmağa başlanıldığı və bu yazıların bəzilərinin isə vaxtaşırı dövrü mətbuatda hissə-hissə "Təracimi-əhval" adı altında dərc olunduğu məlumdur. Əlbəttə, bu istiqamətdə görülən işlərin həyata keçməsində Firidun bəy Köçərlinin rolu böyükdür.

Kamal Talıbzadənin ifadəsilə təzkirəçiliyin çərçivəsini dağıdıb ədəbiyyat tarixinin tədqiqinə yeni bir istiqamət verən (24, 9) görkəmli ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərli iyirminci yüzilliyin əvvəllərində yazdığı "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" kitabı ilə ədəbiyyat tariximizin ilk elmi mənzərəsini yaratmış (19, 5), gələcək tədqiqatçılar üçün geniş bir yol açmışdır. (24, 4) Bu da məlumdur ki, dövrün şərtləri və əldə olan imkanlar səbəbindən Köçərli bu kitabı hazırlamaq və çap etdirmək üçün çox əziyyət çəkmiş, qarşılaşdığı çətinlikləri yazdığı məktublarında, çap etdirdiyi yazılarında ifadə etmiş, bu məsələ müasirlərinin xatirələrində, tədqiqatçıların əsərlərində dönə-dönə dilə gətirilmişdir. (24, 7-17) Firudin bəy Köçərli 1903-cü ildə "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat tarixi" (24, 11) kitabını rus dilində nəşr etdirsə də, ana dilimizdə hazırladığı "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" kitabını isə uzun müddət çap etdirə bilməmişdir.¹ (24, 13) Ancaq Azərbaycan ədəbiyyatını tam olaraq iyirmi ilə

¹ Məlumdur ki, Köçərlinin 1908-ci ildə tamamlayıb 1911-ci ildə son variantını hazırladığı bu kitabı uzun illər siyasi və maddi səbəblərdən nəşr olunmamışdır. Ancaq alimin qətindən 5 il sonra, 1925-1926-cı illərdə "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin materialları" adı ilə iki cildə tərtib edilmişdir.

təlif edən, iyirmi il bu kitab üçün zəhmət çəkdiyini nisgillə bildirən Köçərli kitabını küll halında nəşr etdirə bilməsə də ruhdan düşməmiş, onun ayrı-ayrı hissələrini Azərbaycan və rus mətbuatı orqanlarında, o cümlədən "İrşad", "Dəvət-Qoç", "Kaspiy", "Rəhbər", "Dəbistan", "Zakafkazye", "Tərəqqi", "Məktəb", "Səda", "Yeni iqbal", "Yeni irşad", "Respublika" və b. qazet və jurnallarda çap etdirmişdir. (24, 16)

Köçərlinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materiallarını müxtəlif yollarla çap etdirməyə başlaması bir sıra ədəbiyyat həvəskarının bu işə maraq göstərməsinə, o dövrün mətbuat səhifələrində şair, yazıçı və məşhur sənətkarlar haqqında yazılan tərcümeyi-halların nəşr olunmasına səbəb olmuşdur. Bu mətbu orqanlarından biri də Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi şüurunun formalaşmasında müstəsna xidmətləri olan "Dirilik" məcmuəsi olmuşdur.

Bakıda, 16 sentyabr 1914-cü ildən 1 noyabr 1916-cı ildə kimi 28 nömrəsi dərc olunmuş "Dirilik" məcmuəsinin redaksiya heyəti müxtəlif məzmunlu yazıların nəşri ilə yanaşı milli şüurun formalaşmasına təkan verən yazıların çapına üstünlük vermişdir. Bu baxımdan məcmuənin bəzi nömrələrində də qeyd olunduğu kimi, "Dirilik" milli mətbuatın inkişafında, milli hiss əməllə əsər yazmağa qadir olan yazarların yetişməsində müstəsna xidmətlər göstərmişdir. (28, 30; 29, 1928)

Məcmuənin səhifələrində çap olunmuş tərəcəmi-əhvalların da bu məqsədə xidmət etdiyini söyləmək mümkündür.

Dirilik məcmuəsindəki ilk "Tərəcəmi əhval" başlıqlı yazı birinci nömrədə, 8 zilqədətül-haram 1332, miladi 16 sentyabr 1914-cü il seçənbə günü "Ustadı-əzəm İsmayıl bəy" adı ilə çap olunmuşdur. Nəşrin yeddinci yazısı olan və müəllifi göstərilməyən bu məqalənin sonunda "Türk yurdu" dərgisindən iqtibas edildiyi haqqında qeyd düşülmüşdür. Böyük mütəfəkkir İsmayıl bəy Qaspiralının həyat və yaradıcılığının bir hissəsinin ələ alındığı məqalədə onun anadan olduğu tarix, ailəsi, ilk təhsili, ictimai fəaliyyətinin ilk illəri, "Tərəcəman" qəzetinin ilk nəşri və bugünkü vəziyyəti, yazdığı kitablar, təhsil üçün gördüyü işlərdən bəhs olunmuşdur. Son səhifəsində İsmayıl bəy Qaspiralının rəsminin dərc olunduğu mətndə böyük ustadın qurduğu yardım cəmiyyətləri, vəfat tarixi haqqında ümumi məlumat verilmişdir (1, 5-6).

Məcmuədəki "Tərəcəmi əhval" başlıqlı ikinci yazı dahi şair Əlişir Nəvai haqqındadır. Məcmuənin ikinci sayında, 24 zilqədətül-haram 1332, 2 oktyabr 1914 pəncşənbə günü çap olunmuş bu məqalə Əlişir Nəvai haqqındakı silsilə yazının birincisidir. Ümumilikdə 7 hissədən ibarət olan bu yazı məcmuənin 7 nömrəsində müəllifi göstərilmədən dərc olunmuşdur. İkinci nömrənin 10-cu yazısı olan bu hissədə böyük şairin doğum tarixi, həyatı, təhsili, yaşadığı dövr, Hüseyn Bayqara ilə olan dostluğu, Əbülqasim Baburla olan münasibəti, Herata, Səmərqəndə olan səfərləri, yaradıcılığının ilkin dövrü haqqında məlumat yer alır (2, 23-24).

Nəvai haqqındakı ikinci yazı məcmuənin 3-cü sayında, 9 zilhiccətül-haram 1332, 16 oktyabr 1914-cü ildə dərc olunmuşdur. Nəşrin 10-cu yazısı olan bu məqalədə Sultan Hüseyn ilə Əlişir Nəvainin dostluq münasibətlərinə yer verilmiş, onun Herata getməsindən, Herat, Səmərqənd və d. yerlərdə çıxan ixtişaşların yatırılmasındakı rolundan, onun nizam-intizamı qoruması üçün göstərdiyi fəaliyyətlərdən bəhs olunmuşdur. (3, 39)

Şair haqqındakı yazının davamına məcmuənin 6-cı nömrəsində də yer verilmişdir. 25 məhərrəmül-haram 1333, 1 dekabr 1914 düşənbə günü çap olunmuş yazının üçüncü hissəsində onun hakimiyyətdən uzaqlaşib təsəvvüf yoluna, Nəqşibəndiyyə təriqətinə girməsindən danışılır (4, 87-88). Nəvai haqqındakı silsilə yazıya məcmuənin ikinci ilində, jurnalın 15-ci sayında, 16

cəmədiyəlaxir 1333, miladi 16 aprel 1915-ci il pəncşənbə günü də davam edilmişdir. Müəllifi göstərilməyən “Təracimi-əhval: Əlişir Nəvai”, “6-cı sayının ardı” başlıqlı bu hissədə Əlişir Nəvainin Sultan Hüseyn Bayqara ilə Bəlxə getməsi, Nəvainin Əstərabad hakimi təyin olunması, Gilan, Mazəndəran hakimləri, hətta Yaqub Mirzənin ona göndərdiyi hədiyyələri qəbul etməsi, Əstərabad hakimliyindən imtina etməsinə rəğmən onun istefasının sultan tərəfindən qəbul edilməyərək Bəlxə hakim təyin olunması, Hüseyn Baykara ilə məktublaşması, dövrünün məşhurları ilə şeirləşməsi və s. haqqında məlumatlar verilmişdir. Yazının sonunda “Bitmədi”-qeydi düşülərək sonrakı saylarda mətnə davam ediləcəyi məlumatı verilsə də (12, 236-237) məcmuənin digər saylarında Nəvai haqqındakı yazılar “Təracimi-əhval: Əlişir Nəvai” başlığı altında deyil, “Əlişir Nəvai: Məşahiri-islam”dan adı altında dərc olunmuşdur.

“Əlişir Nəvai: Məşahiri-islam”dan- 1” başlıqlı ilk yazı məcmuənin üçüncü ilində, 11 cəmədiyəlaxir 1334, 1 aprel 1916 cümə günü, 6-cı sayda dərc olunmuşdur. Yazının bu hissəsində Nəvainin yaşadığı dövrdə Xorasan, Herat, Mərv kimi şəhərlərdə baş verən ixtişaşlar, Sultan Hüseynin və Nəvainin hadisələr qarşısında göstərmiş olduqları təmkin və səriştə haqqında məlumat verilmiş, Nəvainin Məşəd ziyarətindən bəhs olunmuş, Məkkə ziyarətinin yerinə yetirməməsinin səbəbləri izah edilmişdir. Mətnə Nəvainin xəstələnməsi, Sultan Hüseynin bu xəbərdən təşvişə düşməsi, hakimləri səfərbər etməsi, bütün səylərə baxmayaraq Nəvainin vəfatı, Heratda keçirilən dəfn mərasimi təfəsilatı ilə qələmə alınmış, şairin xəstəliyi və vəfatı dövründə hökmdarın, üləma, şair və alimlərin keçirdikləri təşviş, edilən dualar əhatəli şəkildə təsvir olunmuşdur (14, 304-306). Mətnin sonunda “Bitmədi”-qeydi düşülmüşdür. Nəvai haqqındakı bir sonrakı yazı məcmuənin üçüncü ilində çap olunmuş 7-ci sayda yer almışdır. “Əlişir Nəvai: Məşahiri-islam”dan başlıqlı bu hissənin sonunda “axırı” qeydi düşülsə də məqaləyə 8-ci sayda da davam edilmişdir. Bu hissədə şairin əsərlərindən bəzi beytlər verilmiş, şairliyi ilə yanaşı onun rəsm, musiqi, nəqqaşlıq kimi incəsənətin digər növlərində də mahir olduğu ifadə olunmuşdur. Gözəl bəstələrinin bu günə kimi ifa edildiyi qeyd olunan sənətkarın “Nəvai”, “Fəna” yaxud “Fəni” kimi təxəllüslərdən istifadə etdiyi, türk dilində yazdığı əsərlərinin fars dilində yazdığı əsərlərə nisbətdə daha güclü olduğu göstərilmiş, şairliyi ilə yanaşı təzkiyəçiliyindən də bəhs olunmuşdur. Olduqca kübar bir insan olduğu bildirilən Nəvainin sevdiyi insanlara kitablarını hədiyyə etdiyi göstərilmiş, onun tanıdığı bəzi alim və şairlərin adları qeyd olunmuşdur (15, 312-313).

“Dirilik”də Nəvai haqqındakı silsilə yazının sonuncusu 8-ci sayda, 27 ramazanül-mübarək 1334, 15 iyul 1916-cı il cümə günü dərc olunmuşdur. “Əlişir Nəvai: Məşahiri-islam”dan başlığını daşıyan bu hissədə böyük şairin xeyirxahlığından, təlim-tərbiyəyə əhəmiyyət verməsindən bəhs olunmuş, əsərlərinin adları sadalanmış, onların dili haqqında məlumat verilmiş, şeirlərindən nümunələr göstərilmişdir. Yazının sonunda Əlişir Nəvainin qəzəllərinin bəzilərinin 1915-ci ildə Mikayıl Seydi tərəfindən Azərbaycan dilinə təbdil edildiyi, ancaq müharibəyə görə kağız və çap işlərinin bahalıq səbəbindən şeirlərin çapının təxirə salındığı göstərilmişdir. Məqalədə Nəvainin bir çox əsərinin Seydi tərəfindən dilimizə təbdil edilməsinin planlandığı qeyd olunmuşdur (16, 320).

“Dirilik” məcmuəsində “Təracimi-əhval” başlıqlı bir neçə yazı Azərbaycanlı ədiblərin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuşdur. Bu tərcümeyi-hallarda Keşləli Hacı Saleh, Mirzə Əbdülqədir Vüsaqi, Hacı Səlim Səyyah Qasımzadə, Haşım bəy Vəzirov, Mikayıl Seydi haqqında olduqca qiymətli bioqrafik məlumatlara rast gəlinir.

Məcmuənin ikinci ilində 27 rəbiül-əvvəl 1333, 1 mart 1915-ci il yekşənbə günü dərc olunmuş 12-ci sayda Keşləli maarifçi, qızlar və oğlanlar üçün məktəblər açmış Hacı Salehin həyatından

bəhs olunmuşdur. İmzasız dərc olunmuş bu yazıda göstərilmişdir ki, əslən Muğandan olan, Kür qıraqlı insanlar tərəfindən hörmətlə yad edilən Hacı Salehin babası Kazım ağa uşaqkən köçüb Keşləyə yerləşmişdir. Nəşrin 4-cü yerində dərc olunmuş bu mətnə göstərilmişdir ki, Hacı Salehin ulu babaları Osmanlı-rus müharibəsində göstərdiyi şücaətə görə hər iki dövlət tərəfindən mükafatlandırılmışdır. Yazıda qeyd olunmuşdur ki, Hacı Saleh hicri 1284-cü ildə anadan olmuş, babasından və atasından tərbiyə almış, ticarətdə uğur qazanmış, zəki və çalışqanlığı ilə cəmiyyət arasında hörmət görmüşdür. Hicri 1325-ci ildə Keşlədə bacanağı və digər qohumları ilə əvvəl oğlanlar, 1329-cu ildə isə qızlar üçün məktəblər açmış, yüzlərlə yeniyetmənin təhsil almasına köməklik göstərmişdir. Yazının içərisində Hacı Salehin rəsmi qoyulmuş, altına isə “Keşləli mərhum Hacı Saleh Kazımsadə 1284-1331”- qeydi düşülmüşdür (9, 181-182).

Şair Mikayıl Müşfiqin atası, müəllim və şair Mirzə Əbdülqədir “Vüsaqi” İsmayılzadənin həyat və yaradıcılığından bəhs edən Ə.R. imzalı “Təracimi-əhval: Müəllim Mirzə Əbdülqədir Vüsaqi İsmayılzadə” (düşənbə, 13 Cəmədiyələvvəl 1333, 16 mart 1915) başlıqlı tərcümeyi-halın giriş hissəsində bir çox insanın bu dünyaya gəlib bir gün öləcəyini bildiyi halda nə məqsəd üçün yaşadığını bilmədiyini, ancaq ürəyində millət və milliyət sevgisi olanların bir əməli, bir məqsədi olduğu qeyd olunmuşdur. Belə insanlardan biri olan Mirzə Əbdülqədir Vüsaqinin qəlbindəki sevgiyə çatmaq üçün min bir əziyyət çəkdiyi, cəfaya düçar olduğu, nəticədə bir xəstəliyin pəncəsində vaxtsız vəfat etdiyi göstərilmişdir. Yazının davamında “Vüsaqi”nin keşməkeşli həyatından, ailəsindən, peşəsindən, əxlaqi keyfiyyətlərindən söz açılmış, məktəbdarlığı və yaradıcılığı haqqında qısa məlumat verilmiş, xəstəliyi və vəfatından bəhs olunmuşdur. Yazının üst hissəsində Vüsaqinin rəsmi qoyulmuş, altına isə “Şair və müəllim Mirzə Əbdülqədir Vüsaqi İsmayılzadə”- qeydi düşülmüşdür. “Mərhum Mirzə Əbdülqədir Vüsaqinin asarından” hissəsində isə şairin iki: “Nəvayi şərqə yaxud qürubi-afitab” və “Dirilik qönçəsi” adlı şeirlərinə yer verilmişdir. (10, 204-205) Məcmuədə maraq doğuran digər bir təracimi-əhval Hacı Səlim Səyyah haqqındadır. “Dirilik”in ikinci ilində 29 cəmədiyələvvəl 1333, 1 aprel 1915 çaharşənbə günü nəşr olunmuş 14-cü nömrədəki müəllifi qeyd olunmayan yazı nəşrdə dördüncü yerdədir. Bakılı maarifçi Hacı Səlim Səyyah Qasımsadənin həyatından, təhsilindən, səyahətlərindən, iştirak etdiyi müharibədən, üzvü olduğu təşkilatlardan, ziyarət etdiyi yerlərdən, məktəbdarlığından, işdən qovulmasından, məktəb idarə etmə üsulundan, tövsiyələrindən bəhs olunmuşdur. Tərcümeyi-halda göstərilmişdir ki, Litvada anadan olmuş Səlim dörd yaşında ailəsi ilə Bakıya gəlmiş, qısa müddət sonra ailə üzvləri vəfat etmiş, kiçik yaşda yetim qalmış, on dörd yaşına kimi əmisi oğlunun himayəsində olmuş, müxtəlif işlərdə işləmiş, əmisi oğlu evdən qovduqdan bir müddət sonra Litvaya qohumlarının yanına qayıtmış iki il sonra təkrar Bakıya qayıtmışdır. Bir müddət sonra İstanbula, oradan Qahirəyə gedən Hacı Səlim Səyyah Əl-Əzhərdə təhsil almış, bu ildən sonra səyahətlərə çıxmağa başlamışdır. Osmanlı ordusunun tərkibində üsyan edən ərəblərə qarşı müharibədə iştirak edən Səlim Səyyah səkkiz aydan sonra İzmirə qayıtmış, İzmirdə Robert Lentin xidmətinə girmişdir. Dünyanın müxtəlif ölkələrini gəzmiş olan Hacı Səlim Səyyah Şamda ilk kitabını çap etdirmiş, bir çox müqəddəs yerləri ziyarət etmiş, müxtəlif dini təriqətlərə qoşulmuş, Hindistana gedərək oradakı dini camaatlara bağlanmış, ardınca Fransaya gedərək masson locasına qoşulmuş, bir müddət sonra Bakıya qayıtmışdır. Təracimi-əhvalda Hacı Səlim Səyyahın bir neçə dil bildiyi, Bakının müxtəlif məktəblərində müəllimlik və müdirlik etdiyi, 1913-cü ildə işindən qovulduğu göstərilmişdir. Yazının sonunda Hacı Səlim Səyyahın tövsiyələrinə yer verilmişdir. Yazının üstündə Hacı Səlim Səyyahın rəsmi qoyulmuşdur (11, 216-221).

Bir digər təracimi-əhval 27 səfərül-müzəffər 1333, miladı 1 yanvar 1915-ci il tarixində pəncşənbə günü, 8-ci nömrədə dərc olunmuşdur. Bu tərcümeyi-halda 1892-ci ildə Dağıstanda

anadan olmuş 1914-cü ildə xəstələnərək gənc yaşında vəfat etmiş Abdullah əfəndidən bəhs olunmuşdur. Həcmcə olduqca qısa olan bu yazıda Abdullah əfəndinin həyatı, təhsili, öyrəndiyi dillər, təhsil üçün İstanbulla getməsi, xəstələnərək geri qayıtması, vəfatı haqqında məlumat verilmişdir. Yazının içərisində onun rəsmi çap olunmuş, altına isə "Mədrəsei-aliyə tələbələrindən mərhum Abdullah Əfəndizadə"- qeydi düşülmüşdür (6, 122-123).

Haşım bəy Vəzirov haqqındakı yazı məcmuənin üçüncü ilində, 1 cəmədiyəlxir 1334, miladi 22 mart 1916-cı il seçənbə günü nəşr olunmuşdur. "Xüsusi buraxılış" (29. 1929) məzmunlu olan bu nömrə 4 fevral 1916-cı ildə vəfat edən Haşım bəy Vəzirovun həyat və yaradıcılığına həsr olunmuşdur. Nəşrdə "Qafqasiya məşahiri- üdəbasından Haşım bəy Vəzirov" adlı məqalə ilə çıxış edən Əlabbas Müznib böyük ədibin soyundan, anadan olması və tərbiyəsindən, təhsilindən, müəllimliyindən, ictimai fəallığından, erməni ixtişaşlarının qarşısının almaq üçün gördüyü işlərdən, bu fəallığına görə haqqında ermənilər tərəfindən danoslar yazılaraq onun Stavropola sürgün edilməsindən, ədəbi fəaliyyətindən, sahib olduğu mətbuat orqanlarından, kitablarından, qədrşünaslığından bəhs edilmişdir (13, 296-298).

Məcmuədə Azərbaycan ədəbiyyatşünalıq tarixi üçün olduqca qiymətli bir digər təracimi-əhval Mikayıl Seydi haqqındadır. 15 məhərrəmül-haram 1335, miladi 1 noyabr 1916-cı il seçənbə günü "Dirilik"dəki üçüncü "xüsusi buraxılış" məzmununda hazırlanmış 11-ci sayda, 9 sentyabr 1916-cı ildə vəfat edən romantik şairimiz Mikayıl Seydi haqqındakı müəllifi göstərilməyən "Təracimi-əhval: Qafqasiya məşahiri-şüərasın-dan Mikayıl Seydi" başlıqlı yazının giriş hissəsində dünyanın faniliyindən bəhs olunmuş, vəfat edən şairlərin, ədiblərin adları çəkilməmiş, Mikayıl Seydinin də onların sırasına qoşulduğu, vəfatı ilə dostlarını dərindən kədərləndirdiyi qeyd olunmuşdur. Yazının davamında mərhum Mikayıl bin Məhəmməd bin Rzaqulu bin Mirzənin hicri 1278-ci ildə Bakıda doğulduğu, xanəvadənin içərisində tərbiyə aldığı, məktəb yaş çatınca qədim üsul ilə açılan məktəbə verildiyi ifadə olunmuş, dövrün məşhur müəllimi Mirzə Həsib Qüdsinin yanında cüzi yazı-pozu öyrəndikdən sonra məktəbdən ayrılaraq alışı-verişlə məşğul olmağa başladığı, ticarətdə uğur əldə etdiyi göstərilmişdir. Ticarətlə məşğul olduğu dövrdə söz-sənət məclislərindən uzaq durmayan şairin dövrünün istedadlı şairləri "Cənnəti", "Salik", "Cürmi", "Şahin", "Sabit", "Sürəyya", "Zülal", "Müştaq", "Mirzə Mehdi", "Müsəvvir", "Yusif", "Məddah", "Hacı Seyid Əzim" kimi şairlərlə ünsiyyətdə olduğu, məclislərdə iştirak etdiyi bildirilmiş, qədim üsul ilə həcv, qəsidə, növhə yazdığı göstərilmişdir. Bundan əlavə şairin tərcümeyi-halında onun şirin qəzəlləri, səlis və milli şeirləri, satirik jurnallarda çap etdirdiyi nəzmləri olduğu, təxmislər yazdığı göstərilmiş, əsərlərindən nümunələr verilərək qısa təhlillər aparılmışdır. Tərcümeyi-halda mərhumun sadəcə şeir yazmaqla qalmadığı xəstə olduğu halda türk ələminin böyük dahisi əmir Əlişir Nəvainin qəzəllərini Azərbaycan dilinə təbdil etdiyi, ancaq müharibə zamanı olduğu üçün çapının mümkün olmadığı, nəşri mümkün olarsa bu kitabın şeirsevərlərə Füzulidən daha çox fayda verəcəyi ifadə olunmuşdur. O da qeyd olunmuşdur ki, Seydi Əlişir Nəvainin digər şeirlərini də dilimizə çevirmək fikrində olmuşdur. Tərcümeyi-halda Seydinin "Dirilik" və "İqbal"da açıq imzayla, "Babayi-Əmir", "Əqrəb", "Şəbrəng Əyyar" da isə gizli imzayla şeirlər, təxmislər və mənzumələr yazdığı, milləti yolunda əlindən gələni əsirgəmədiyi, hər zaman yoxsullara yardım etdiyi qeyd olunmuş, ali təhsil almasa da onun təhsil almış bir insan qədər dəqiq, zarafatlı, əxlaq sahibi olduğu, söhbətlərindən hamının razı qaldığı, insanlara xoş sözlərlə cavab verdiyi ifadə olunmuşdur. "Hürriyyəti-nisvan"ın ən şiddətli tərəfdarlarından olan Seydinin tanış-bilişlərinə qızlarına təlim verməyə tərgib və təşviq etdiyi, hətta bir-iki kasıbın qızını məcbur məktəbə göndərdiyi, təhsil xərcini də öz üzərinə götürdüyü, tanışlarını razı salmaq üçün öz qızını da onların qızları ilə məktəbə

göndərdiyi qeyd olunmuşdur. Tərcümeyi-halın sonunda isə Seydinin milli işlər barəsində olan yığıncaqların demək olar ki, hamısında iştirak etdiyi, yardım-larını əsirgəmədiyi qeyd olunmuş, ancaq illərdən bəri düçar olduğu ürək xəstəliyindən, bir çox həkimə müraciət etsə də xilas olmayaraq 23 zilqədə 1324-cü ildə, miladi 9 sentyabr 1916-da, cümə günü sübhə yaxın vəfat etdiyi bildirilmiş, təəssüf ki, onu sevənləri yaralamışdır. Mətnin içərisinə Mikayıl Seydinin rəsmi çap olunmuş, altına isə “Mərhum Mikayıl Seydi Məhəmməd-zadə” qeydi düşülmüşdür (17, 345-347, 29).

“Dirilik” məcmuəsinin ikinci ilinin 10-cu və 11-ci nömrələrində yer alan tərəcəmi-əhvallarda türk dünyasının məşhur simalarından olan Şəhabəddin Mərcanidən bəhs olunmuşdur. 1915-ci ilin 29 rəbiül-əvvəl 1333, miladi 1 fevral 1915-ci il yekşənbə günü və 14 rəbiül-axir 1333, 16 fevral 1915-ci il düşənbə günü ardıcıl olaraq dərc olunmuş imzasız və eyni adlı “Tərəcəmi-əhval: Şəhabəddin Mərcani həzrətləri” adlı yazıda şimal türklərinin inkişafında Şəhabəddin Mərcaninin xüsusi rolu olduğundan, türklərin özlərini tanımalarında onun müstəsna xidmətlərindən bəhs edilmiş, Mərcaninin türk tarixi haqqında kitablar yazdığı və hər zaman bu kitablar haqqında fəxrlə danışdığı qeyd olunmuşdur. Daha sonra müəllif Mərcaninin anadan olmasının yüz illiyi münasibətilə mətbuatda məqalələrin dərc olunduğu, məscidlərdə ruhuna dualar edildiyi, Quran oxunduğu, Kazan, Ufa, Orenburq, Moskva kimi böyük şəhərlərdə haqqında toplantılar keçirilib onunla bağlı çıxışlar edildiyi bildirilmişdir. Yazının davamında Şəhabəddin Mərcaninin nəsil şəcərəsindən, həyatından, təhsilindən bəhs olunmuşdur. Bu hissədə Mərcaninin rəsmi qoyulmuş və altına “Şəhabəddin Mərcani həzrətləri” yazılmışdır. (7, 147-149) Şəhabəddin Mərcani haqqındakı 11-ci nömrədə isə onun Buxara həyatı, təhsili, yaradıcılığının Buxara illəri, on bir ildən sonra Kazana qayıtması, Kazandakı müəllimlik fəaliyyəti, həcc ziyarəti, vəfatı, əsərləri, 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında ümumi məlumatlar verilmişdir (8, 162-163).

Məcmuənin birinci ilində dərc olunmuş bir digər tərəcəmi-əhval Corci Zeydanla əlaqəlidir. 11 səfərül-müzəffər 1333, miladi 16 dekabr 1914-ci ildə səşənbə günü jurnalın 7-ci nömrəsində dərc olunmuş qısa həcmli bu tərcümeyi-halda Corci Zeydanın həyatı, yaradıcılığı, müəllimliyi, təsis etdiyi təşkilatlar haqqında məlumatlar verilmiş, onun Avropa və Asiya ölkələrinə olan səfərləri, görüşləri və əsərlərindən bəhs olunmuşdur. Tərcümeyi-halda qeyd olunmuşdur ki, Corci Zeydanın bəzi əsərləri Əlabbas Müznib, Bakı qazisi Mir Məhəmməd Kərim və b. tərəfindən dilimizə tərcümə edilmişdir. (5, 108)

“Dirilik”də “Tərəcəmi-əhval” başlıqlı yazılardan əlavə türk və islam dünyasının məşhur xanımlarından, “Məşahiri-islam”dan başlığı ilə Ərtuğrul qazi və Qüteybə ibn Müslümdən, tatar və Kazan xanlığının və xanlarının tarixindən bəhs edən silsilə yazılara, Hindistanda hökm sürmüş türk hökmdarlarından Babur Mirzə, Humayun Mirzə və Əkbər şahın həyatı və hakimiyyəti dövründən, gürcüstanlı şair Akaki Tisereteli haqqında məqaləyə də yer verilmişdir.

Nəticə olaraq “Dirilik” məcmuəsində tərəcəmi-əhval başlıqlı yazılarla bağlı məlumatları belə ümumiləşdirə bilərik:

- Tərcümeyi-hallardakı məlumatlar onu göstərir ki, ötən əsrin əvvəllərində yaşamış bəzi hadisələri və mövzuları araşdırarkən yaxud bu cür məsələlərə münasibət bildirərkən mütləq surətdə ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə çap olunmuş qəzet, jurnal və s. mənbələrə müraciət etmək lazımdır. Çünki bu məxəzlər məsələlərin və hadisələrin izahında obyektivliyin qorunub saxlanması və onlara milli prizmadan baxılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, Haşım bəy Vəzirovun tərcümeyi-halındakı bəzi təfərrüatların sonrakı illərdə onun haqqında yazılan bəzi əsərlərdə kənara qoyulması buna misaldır.

- Çox güman ki, məcmuədə Əbdülqədir “Vüsaqi”, Hacı Səlim “Səyyah” Qasımzadə, Mikayıl “Seydi” haqqında yazılmış tərcümeyi-hallar bu insanlar haqqında yazılmış ilk bioqrafik məlumatlardır. Bu tərcümeyi-hallar həmin sənətkarların həyat və yaradıcılığında məlumat verməsi, onların millət yolunda çəkdiyi əziyyətləri işıqlandırması baxımından əhəmiyyətliyətlidir.
- Azərbaycan ziyalıları ilə yanaşı, Ərtuğrul qazi, Nəvəi, İsmayıl bəy Qaspiralı, Şəhabəddin Mərcani, Qüteybə ibn Müslüm, Corci Zeydan, Akaki Tisereteli kimi tanınmış şəxslər haqqında verilən bioqrafik məlumatlar onu deməyə əsas verir ki, məcmuə sahibləri oxucularını sadəcə azərbaycanlı ziyalıları barəsində deyil, dünyanın müxtəlif coğrafiyalarında yaşayan insanlarla tanış etməklə geniş miqyaslı bir nəşr siyasəti aparmışdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. “Dirilik” məcmuəsi. № 1, 1914.
2. “Dirilik” məcmuəsi. № 2, 1914.
3. “Dirilik” məcmuəsi, № 3, 1914.
4. “Dirilik” məcmuəsi. № 6, 1914.
5. “Dirilik” məcmuəsi. № 7, 1914.
6. “Dirilik” məcmuəsi. № 8, 1915.
7. “Dirilik” məcmuəsi. № 10, 1915.
8. “Dirilik” məcmuəsi. № 11, 1915.
9. “Dirilik” məcmuəsi. № 12, 1915.
10. “Dirilik” məcmuəsi. № 13, 1915.
11. “Dirilik” məcmuəsi. № 14, 1915.
12. “Dirilik” məcmuəsi. № 15, 1915.
13. “Dirilik” məcmuəsi. № 5, 1916.
14. “Dirilik” məcmuəsi. № 6, 1916.
15. “Dirilik” məcmuəsi. № 7, 1916.
16. “Dirilik” məcmuəsi. № 8, 1916.
17. “Dirilik” məcmuəsi. №11, 1916.
18. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. 4 C. (Tərtibçilər Əliheydər Orucov və d.), (Nəşrə hazırlayanı və redaktoru Ağamusa Axundov). Bakı, Şərq-Qərb, 2006.
19. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə. I C. (Şifahi xalq ədəbiyyatı). (Redaksiya heyəti: M. Qasımlı və b.), Bakı, Elm, 2004.
20. Bilgin A. Azmi. Mehmed Tevfik Efendi'nin Mecmuatü't-Teracim'inin Edebiyat Tarihimizdəki Önemi. İlmî Araştırmalar 17/1, İstanbul, 2004, s. 83-88.
21. Eğri Sadettin. Manzum Hâl Tercemelerinin (Terceme-i Ahvâl) Edebiyat Tarihi Bakımından Önemi. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 22/40/, 2021, s. 393-420.
22. Göçeri Nebahat. Fatma Aliye Hanım'ın Teracim-i Ahvâl-i Felasife İsimli Kitabında Zikri Geçen Kadın Âlimler. Route Educational and Social Science Journal. Volume 6/3, Antakya, Hatay, 2019, s. 600-617.
23. Hüseyinov Süleyman, Qaracayeva Elvira. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (dərslük). Bakı, Elm və təhsil, 2016.
24. Köçərli Firidun bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə. I C. (Tərtib edən, müqəddimə, izah və qeydlərin müəllifi: Ruqiyyə Qənbərqızı), Bakı, Avrasya pres, 2005.
25. Mir Cəlal. Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917), Bakı, Ziya-Nurlan, 2004.
26. Özcan Abdülkadir. Tabakat. Türkiyə Diyanet Vəqfi İslam Ansiklopedisi C. 39, İstanbul, 1989, s. 299-301.
27. Qarayev Nurəddin. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri. Bakı, Nurlan, 2012.

28. Qayıbov Seyran. Yarımqıq hekayə: Əmin Abidin "Həsərət ili" hekayəsinin transliterasiyası və təhlili. "Risalə" elmi araşdırmalar jurnalı, 2 (25), 2023, s. 30-40.
29. Qayıbov Seyran. "Dirilik" məcmuəsinin xüsusi buraxılışları haqqında, "Gənc Tədqiqatçıların VIII Beynəlxalq Elmi Konfransı", Bakı, 26-27 aprel 2024, s.1927-1932.
30. Reşat Faik. Eslaf, Teracim-i Ahval, Teracim-i Ahval-i Meşahir, (Hazırlayan Ramazan Ekinci). DBY yayınları, İstanbul, 2019.
31. Səmədova Nailə. Azərbaycan memuar ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Nurlan, 2006.
32. Zübeyiroğlu Ruhsar. Məcmu'atü't-Terâcim, Mehmed Tevfik Efendi. Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi. İstanbul, 1989.

UOT:81

DOI: <https://doi.org/10.30546/09081.2024.1.1008>.

KOMMUNİKASIYANIN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Təranə HACIYEVA

Bakı Mühəndislik Universiteti,

Professor, filologiya elmləri doktoru

Məqalə haqqında məlumat	XÜLASƏ
<p>Məqalənin tarixi Göndərildi: 2024-09-27 Yenidən işlənmiş formada alındı: 2024-09-27 Qəbul edildi: 2024-10-01 Onlayn mövcuddur</p> <p>Açar sözlər: kommunikasiya, informasiya, linqvokulturoloji, sosiolinqvistik, psixolinqvistik.</p>	<p>Kommunikasiya dilin tətbiqidir və determinant modelidir. Onun düzgün, sistemli şəkildə həyata keçirilməsi vacib şərtidir. Həmin şərtin reallaşması tətbiqi bacarıqlarla yanaşı mükəmməl məzmun və nəzəri müstəvi tələb edir. Kommunikasiya sistemli və çoxtərkibli prosesdir və kultural-linqvokulturoloji, sosial-sosiolinqvistik, psixoloji-psixolinqvistik, kibernetik, paralingvistik, tənqidi-məntiqilik, linqvistik-ritorik, semiotik və digər məzmun aspektlərinə malikdir. Kommunikasiyanın nəzəri məsələləri həmin aspektlərin şərhindən irəli gəlir. Bu amil nəzərə alınaraq məqalədə kommunikasiyanın nəzəri problemləri linqvokulturoloji, sosiolinqvistik, psixolinqvistik hədəflər ardıcılığı ilə izah edilir. Kommunikasiyanın nəzəri istiqamətləri prosesin integrativliyindən irəli gələn faktordur. Proses linqvistik hadisə olmaqla yanaşı özündə kultural, sosial, psixoloji məzmun və amilləri də birləşdirir. Kommunikasiyanın nəzər problemləri elmi-ənənəvi və fənlərarası tətbiqi bacarıqlara əsaslanır. Məqalədə kommunikasiya nəzəriyyəsinin praktik bacarıqlarla dialoqa girən problemlərinə yer verilib.</p>

THEORETICAL ISSUES OF COMMUNICATION

SUMMARY

Communication is the application of language and is a determinant model. It is important to implement it correctly and systematically. Realization of that condition requires excellent content and theoretical level along with applied skills. Communication is a systematic and multi-component process and has cultural-lingvocultural, socio-linguistic, psychological-psycholinguistic, cybernetic, paralinguistic, critical-logical, linguistic-rhetorical, semiotic and other content aspects. Theoretical issues of communication arise from the interpretation of those aspects. Considering this factor, theoretical problems of communication are explained in the article in the sequence of linguocultural, sociolinguistic, psycholinguistic goals. The theoretical direction of communication is a factor arising from the integrative process. In addition to being a linguistic event, the process also combines cultural, social, and psychological content and factors. Communication problems are based on scientific-traditional and interdisciplinary applied skills. The article deals with the problems of communication theory that enter into dialogue with practical skills.

Key words: communication, information, linguistic, cultural, sociolinguistic, psycholinguistic.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ КОММУНИКАЦИИ

РЕЗЮМЕ

Коммуникация – это применение языка и определяющая модель. Его правильное и систематическое применение является важным условием. Реализация этого условия наряду с прикладными навыками требует идеальное содержание и теоретическую плоскость. Коммуникация представляет собой системный и многокомпонентный процесс и имеет культурно-лингвокультурологические, социо-социолингвистические, психолого-психолингвистические, кибернетические, паралингвистические, критически-логические, лингвори-

торические, семиотические и иные содержательные аспекты. Теоретические вопросы коммуникации возникают в результате толкования этих аспектов. Учитывая этот фактор, в статье раскрываются теоретические проблемы в последовательности лингвокультурных, социолингвистических, психолингвистических целей. Теоретическое направление коммуникации исходит из фактора интергративности процесса. Помимо того, что этот процесс является лингвистическим событием, он также сочетает в себе культурное, социальное и психологическое содержание и факторы. Теоретические проблемы коммуникации основываются на научно-традиционных и междисциплинарных прикладных навыках. В статье рассматриваются проблемы теории общения, вступающие в диалог с практическими навыками.

Ключевые слова: *коммуникация, информация, лингвокультурологическое, социолингвистическое, психолингвистическое.*

GİRİŞ

Tədqiqatın aktuallığı. Kommunikasiya nəzəriyyəsinin linqvistik, yaxud fənlərarası elm sahəsinin obyektini kimi sistemli tədqiq edilməməsi faktı məqalənin aktuallığını təmin edir.

Tədqiqatın yeniliyi. Kommunikasiya nəzəriyyəsi metamodel kimi və tərkib hissələrinin eynihüquqlu olması ilə, xüsusi düzülüşü ilə səciyyələnən determinant model kimi ilk dəfə bu məqalədə şərh edilir. Tədqiqatda kommunikasiyanın heterogen sistemliliyini sübut edən fənlərarası nəzəri mahiyyəti açılır.

Tədqiqatın metodu. Məqalədə təsviri, müqayisəli, analitik nəzəri tədqiqat metodlarından istifadə edilib.

Tədqiqatın məqsədi. Mükəmməl kommunikativ bacarıqlara yiyələnmə diskursoloji bütöv kimi elmi-nəzəri əsaslara istinad etmədən həyata keçirilə bilməz. Kommunikasiyanın təcrübədə modelləşmiş nəzəriyyəsinin sistemli tədqiqi və şərhli məqalənin məqsədini təşkil edir.

Tədqiqatın vəzifələri. Kommunikasiya nəzəriyyəsinin linqvokulturoloji, sosiolinqvistik, psixolinqvistik hədəflər ardıcılığı ilə izahı tədqiqatın vəzifələri sırasına daxildir.

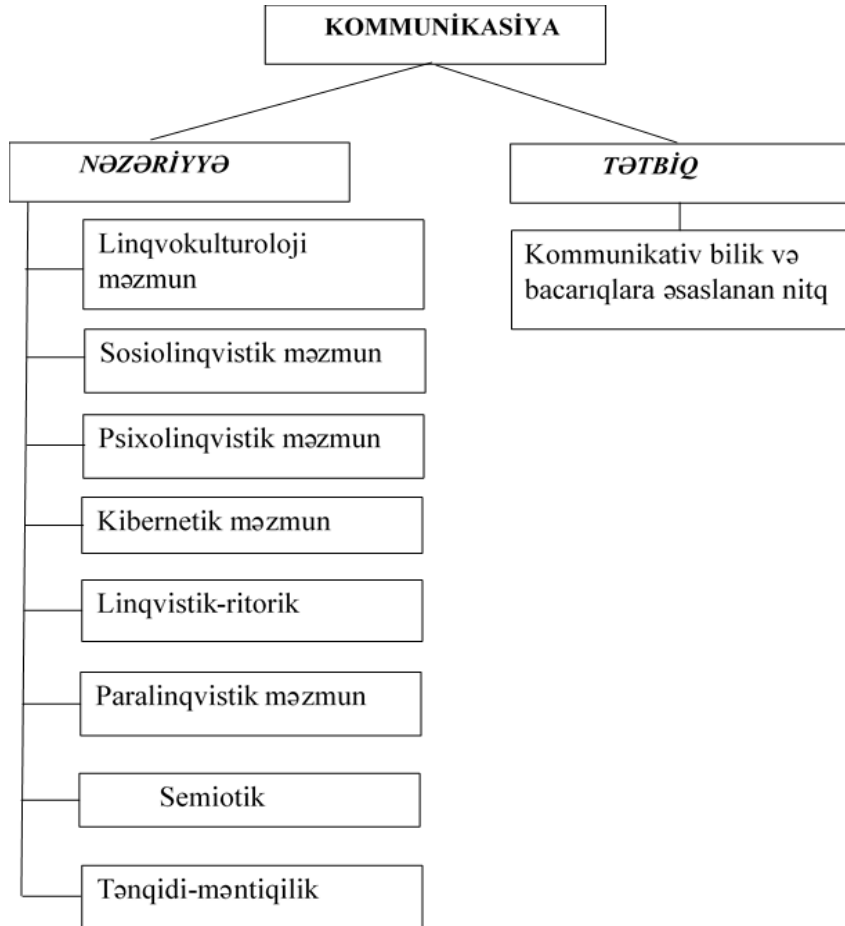
Tədqiqatın nəticəsi. Kommunikasiya dilin tətbiqi ilə reallaşan prosesdir, integrativ məzmunu malik olması onu çoxtərkibli prosesə çevirir. İntegrativlik sayəsində kommunikasiya həm tətbiqi, həm də nəzəri məzmunlu kompleks dəyərlərə malik olur. Nəticədə kommunikasiya kompleks dəyərlər sistemi olduğundan linqvistika ilə digər ictimai elmlərin vəhdətindən yaranmış müxtəlif fənlərarası elm sahələri tərəfindən tədqiq edilmək imkanına yiyələnir. Kommunikasiyanın fənlərarası elm sahələrinin obyektini olması müvafiq elmi anlayışları aktuallaşdırır: mədəniyyətlərarası kommunikasiya, diskurs və diskursoloji mədəniyyət, linqvodidaktik relevantlıq, dil fərdi linqvopolitoloji problem, kommunikasiyanın nitq mühiti, kommunikasiyanın determinant modeli, sosial status və motivasiyanın nəzərə alınması sosiolinqvistik problem, kommunikasiyanın nitqin psixologiyası, psixoloji funksiyaların nitqdə nəzərə alınması, motivasiya zəruriliyi, ünsiyyət və fəaliyyət vəhdətinin təminatı, pozitivlik, psixoloji arxetiplərə bələd olmaq, mümarisə, rəşional düşüncə psixolinqvistik problem kimi tədqiq edilmək imkanı qazanır.

Əsas hissə. Kommunikasiya anlayışının elmi mənbələrdə səviyyələrə malik olan metamodel (1, s.125) kimi təqdim edilmə faktı həmin anlayışın kibernetik, tənqidi-məntiqilik nəzəri və tətbiqi məzmunlu olmasına dəlalət edir. Kommunikasiyanın kibernetik məzmununu informasiya axını sayəsində təmin edilir. İnformasiya mübadiləsində mühakimə və ehtimalların əsaslandırılması faktı isə kommunikasiyanın tənqidi-məntiqilik məzmununu reallaşdırır.

Kommunikasiya zəngin nəzəri əsaslara malikdir və bu xüsusiyyət onun integrativliyindən irəli gəlir. Bu səbəbdən kommunikasiyanın nəzəri məsələləri bu prosesin fənlərarası elmi mahiyyətini əhatə edir və mahiyyətin açılışı ilk növbədə kommunikasiya və informasiya anlayışlarının şərhini tələb edir. Kommunikasiya informasiyadır, intellektual, işgüzar və emosional informasiyanın ötürülmə mexanizmi, modelidir, müvafiq bilik və bacarıq tələb edir. Kommunikasiya və informasiya anlayışları bir bütöv kimi qavranılsa da, biri digərinə eyni imtiyazla xidmət etmir. Bu anlayışların elmi-nəzəri, sosial status və imtiyazının fərqliliyi onların bir-birindən asılılıq dərəcəsi ilə müəyyənləşir. Belə ki, fəlsəfi izahına görə görünən və qavranılan hər bir keyfiyyət konkret informasiyadır. Buna baxmayaraq, bəzi mənbələrdə informasiya bilik kimi deyil, “interpretasiya sayəsində yaranan məna” kimi təqdim edilir (2). Bu müddəa informasiyanın subyektiv və obyektiv əsaslara malik olmasından irəli gəlsə də, doqma kimi qəbul edilə bilməz. İnformasiyanın təzahürü üçün faktdan dərkətməyə aparən təhlil tələb olunur. İnformasiya müşahidə edilənin göstərici və məlumata çevrilməsidir, çünki o, təhlilin, kontekstuallığın və dərkətmənin nəticəsidir və verilənlərin qavranılması kimi səciyyəlidir. Təsəvvürə əsaslanan, təxmin edilən keyfiyyət isə konkret informasiya olmaq hüququndan məhrum olur. Bu müddəa informasiyanın konseptual növünün mahiyyətinə kolğə salmaq kimi qəbul edilməməlidir. Məlumdur ki, informasiyanın klassik məzmun bölgəsində onun konseptual, empirik, prosedural, siyasi, direktiv, stimullaşdırıcı kimi altı növü göstərilir. İnformasiyanın konseptual növü xüsusi məhsuldarlığa və optimallığa malikdir. O, bu xüsusiyyətlərə məhz ideoloji, nəzəri keyfiyyətləri sayəsində, hipotez və mücərrədiyyə əsaslanmasına görə yiyələnib. Deməli, informasiya kommunikasiyasız da mövcud olmaq imkanına malikdir. Ancaq kommunikasiya informasiya olmadan reallaşa bilməz.

Bir anlayış kimi kommunikasiya əlaqədir və iki aspektdə reallaşa bilər: “həm canlı, həm də cansız obyektlər” (3, s.704) arasında mövcud olur.

Dildən istifadə mexanizmi olan kommunikasiya kompleks dəyərlər sistemidir. Çoxtərkibli proses kimi nitq fəaliyyətində olan fərddən dil normalarını bilmək kimi linqvistik bacarıqlara yiyələnməni tələb edir. Eyni zamanda özündə sosial, kultural, psixoloji dəyərlərlə yanaşı, “informasiyalıq, pozitivlik, dinamiklik, motivasiya yarada bilmək kimi ekstralingvistik keyfiyyətləri” (4, s.49-50) ehtiva edir. Kommunikasiyanın nəzəri problemlərinin, əsas modellərinin tədqiqi sübut edir ki, cəmiyyətin bütün sferalarını əhatə edən bu prosesin nəzəri müddəaları linqvistikadan başqa fəlsəfə, sosiologiya, semiotika, psixologiya, kulturologiya, informatika və digər elmlərlə əlaqəlidir (5). Təsədüfi deyildir ki, klassik kommunikasiya nəzəriyyəçisi Harold Lassuelin nəzəri müddəalarının kökündə “kommunikasiyanın elmlərin integrasiyasında öyrənilməsinin zəruriliyi, kommunikasiyanın semiotikaya əsaslanması” fikirləri dayanır (6). Bunlarla yanaşı, nəzəri problemlərin analizi göstərir ki, kommunikasiyanın uğurlu və səmərəli olması fərdin şəxsi keyfiyyətlərindən birbaşa asılıdır. Kommunikasiyanın nəzəri məsələlərinin tədqiqi heterogen sistem yaradır.

Kommunikasiya linqvokulturologiyanın obyektı kimi. Humanitar sahəyə aid olan istənilən elm sahəsinin mədəniyyətşünaslıqla müəyyən əlaqələrə malik olması fənlərarası qanunauyğun münasibətdən törənir. Dilçiliklə mədəniyyətşünaslığın sıx əlaqəsini tənzimləyən əsas amil dilin mədəniyyətin “yol xəritəsi”, göstəricisi olmasıdır. Dil mədəniyyətin, mədəniyyət dilin mühüm kateqoriyalarındandır. Belə əlaqənin kommunikasiya və mədəniyyətşünaslıq vəhdətində özünü büruzə verməsi elmi-nəzəri reallıqdır. Mədəniyyət kommunikasiya vasitəsilə ötürülür, qəbul edilir, inkişaf edir. Kommunikasiya həm də fəaliyyətin mədəni və sosial atributudur. Mədəniyyət də öz növbəsində kommunikasiyanın daxili və xarici mexanizmini tənzimləyən keyfiyyətdir.

Linqvokulturologiyanın fənlərarası elm sahəsi kimi yaranması iki elmi istiqamətlə əlaqəlidir. Birinci istiqamətin hədəfi individual məzmunludur. İstənilən kommunikasiyanı şərtləndirən kulturoloji amillərə informasiya ötürənin (adresantın), informasiya ötürülənin (adresatın) və informasiyanın, kommunikasiyanın funksiyasının, məzmun və məqsədinin, həyata keçirilmə mexanizminin mədəniyyət və etik qaydalar çərçivəsində reallaşması daxildir. Kommunikasiyanın zaman amili nəzərə alınmaqla nitq mədəniyyəti kriteriyalarına, sosial davranış, tərəf müqabilinə düzgün münasibətgöstərmə və müraciətetmə tələblərinə uyğun reallaşması linqvokulturologiyanın birinci istiqamətinin mühüm şərtlərindəndir. Müxtəlif üslublarda həyata keçirilən kommunikasiya həmin mühitin tələb etdiyi şərtlərə uyğunlaşmaqla küll halında kommunikasiya mədəniyyətini yaradır. Kommunikasiya mədəniyyətinin əsas göstəricilərini səmimiyyət, təvazökarlıq, dinləmə, cavablandırma və toleyrantlıq təşkil edir.

Linqvokulturologiyanın yaranmasını zəruriləşdirən ikinci istiqamət toplum məzmunludur və anlayışların qarşılıqlı təsirini öyrənmək məqsədilə reallaşmış. Bu istiqamət dilin aid olduğu mədəniyyətin dilə təsirinin öyrənilməsi zərurətindən yaranıb və bir qayda olaraq, mədəniyyətlərarası kommunikasiya kimi şərh edilir. Məlumdur ki, dil sərbəst işarələr sistemi olmaqla yanaşı, özünün nominativ və kommunikativ funksiyalarında mənsub olduğu toplumun mədəniyyət konsepsiyasından irəli gələn kultural dəyərləri də əks etdirir. Bu səbəbdən mədəniyyətlərarası kommunikasiya yeni paradıqmada həyata keçirilən proses sayılır. Mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın linqvopolitoloji xüsusiyyətlərinin tədqiqi bir sıra anlayışları aktuallaşdıraraq akademik gündəmə gətirir. Tərcümə nəzəriyyəsi ilə birbaşa bağlı olan diskurs və diskursoloji mədəniyyət, linqvodidaktik relevantlıq kimi anlayışlar mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın aktual anlayışlarındanır.

Kommunikasiyanın linqvokulturoloji tədqiqinin ikinci istiqaməti elmi qanunauyğunluq nəticəsi kim dil fərdi anlayışını da aktuallaşdırır.

Dil fərdi anlayışı çoxşaxəli aspektlərə malikdir. Dildən istifadə bacarıq və imkanlarını əks etdirən bu anlayış dil istifadəçisi termini ilə də ifadə edilir və müasir dilçilikdə kommunikativ, struktur və funksional-strateji kimi səciyyələnən üç istiqamət üzrə araşdırılır.

Kommunikasiyanı linqvokulturoloji problem kimi səciyyələndirməyə imkan verən əsas amil məhz dil fərdi anlayışının kommunikativ istiqaməti əhatə edə bilməsidir. Dil fərdi termini kommunikativ istiqamətdə dildən istifadə edənin nitq yaradıcılığı prosesində iştirakı, məqsədyönlü diskursoloji fəaliyyəti kimi anlaşılır.

Dil fərdi, yaxud dil istifadəçisi termini dil daşıyıcısı anlayışı ilə eyni məzmunla malik deyil. Dil daşıyıcısı milli-mənəvi məzmun kəsb edən sosiolinqvistik anlayışdır. Dil daşıyıcısı həm ana dilinin, həm də onun aid olduğu mədəniyyət konsepsiyasının mənəvi varisi və ötürücüsüdür.

Dil istifadəçisi anlayışında linqvokultural məzmun sosiolinqvistik məzmunu üstələyir. Dil fərdi kommunikasiya məqsədilə istifadə etdiyi dillə yanaşı, qeyri-iradi olaraq, həmin dilin mənsub olduğu mədəniyyət konsepsiyasından da bəhrələnir. Bu fakt dil fərdinin kommunikasiyanın reallasdığı didən və həmin dilin aid olduğu kultural və etnolinqvistik dəyərlərdən sinxron bəhrələnmə mexanizmi olmasını təsdiqləyir.

Kollektiv təfəkkür məhsulu olan dil vahidləri, o cümlədən, frazeologizmlər də kommunikasiyanın linqvokultural aspektinin bariz nümunəsidir. Frazeoloji vahidlər nitqə xüsusi ifadəlilik, canlılıq və xəlqilik verir və bu vahidlərin mədəniyyətlərarası kommunikasiyada düzgün, məqsədyönlü istifadəsi dil fərdinin kommunikativ keyfiyyətinin yüksəlməsinə rəvac verir. Frazeologizmlərin müvafiq elmi mənbələrdə "kommunikativ kompetensiyaların açarı" (7,s.132) kimi təqdim edilməsi bu amildən irəli gəlir. Mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün dil fərdinin hər bir dilin zəruri və məhsuldar frazemlərini mənimsəməsi zəruri şərtlərdəndir.

Kommunikasiya sosiolinqvistikanın obyektı kimi. Kommunikasiyanın sosiolinqvistik aspektini tədqiq edənlərin gəldiyi fikrə görə, "kommunikativ kompetensiyanın əsasını sosiolinqvistik kompetensiya təşkil edir" (8, s.222). Kommunikasiyanın sosiolinqvistik kompetensiyaları sırasında nitq mühiti ünsiyyətin açarı rolunu oynayır. Nitqin törəndiyi dilin mühitinin kommunikativ kompetensiya sayıla bilməməsinin səbəbi bu anlayışın linqvopolitologiyanın obyektı olmasındadır. Dil mühiti politoloji mahiyyət kəsb edən dil siyasətini yetişdirir. "Dil siyasəti isə dövlət siyasətinin tərkib hissəsidir, cəmiyyətin dilə münasibəti əsasında təşəkkül tapan elm

sahəsi (*sosiolinqvistika nəzərdə tutulur- T.H.*) bu problemi ətraflı öyrənmək səlahiyyətinə malik deyil" (9,s.134). Nitq mühiti həm də kommunikativ mühitdir, kommunikasiya aktının həyata keçirildiyi şəraitdir, özündə fərd, qrup, intellekt potensialı, kommunikator və resipiyent uzlaşması kimi məsələləri birləşdirir. Kommunikasiyanın digər sosiolinqvistik obyektləri nitq mühitindən törənən və onun tərkib hissələrinə çevrilən elementlərdir. Nitq aktının kommunikator və resipiyent uzlaşmasından kommunikasiyanın determinant modeli kimi sosiolinqvistik kompetensiya törənir. Kommunikasiya heterogen mahiyyətli sistemdir və onun determinant modelinin yaradılması, kompetensiya və faktların bir müstəvi üzrə xüsusi qayda ilə düzülüşü mütləq tələblərdəndir. Kommunikasiyanın nitq mühitindən törənən digər sosiolinqvistik obyekt sosial status və motivasiyanın nəzərə alınmasıdır, adresant və adresatların sosial statusunun, maraq dairəsinin düzgün müəyyənləşdirilməsidir.

Kommunikasiya psixolinqvistik obyekt kimi. Kommunikasiyanın psixolinqvistik məsələləri sosiolinqvistik məzmunu ilə müəyyən uyğunluq təşkil edir. Hər iki nəzəri məzmun aspektinin təməlində nitq aktının fərdi-ictimai, mühitlə vəhdət amilləri dayanır. Sosiolinqvistik məzmununda mühitlə vəhdət adresantın adresata sosial qrup və sosial status cəhətdən uzlaşmasını tələb edir. Psixolinqvistik məzmun isə nitq fəaliyyətinə əsaslanır və prosesin kommunikatorla əlaqəli problemlərini şərh etməyə yönəlir, nitqin psixologiyasını öyrənir. Psixolinqvistika elm sahəsi kimi çoxistiqamətlidir və nitqin yaranmasının mental və fizioloji məsələlərinin tədqiqi ilə məşğuldur. Kommunikasiyanın psixolinqvistik problemləri səlahiyyət həddlərinə tabedir və onu kommunikasiyanın əsasən mental məsələləri maraqlandırır, yəni psixologiyanın səlahiyyətlərinə daxil olan obyekt və hədəflərin kommunikasiyada istifadə yolları elmi maraq hədəfinə çevrilir. Nitqin özünün də fizioloji proses olmasını nəzərə alsaq, kommunikasiyanın psixolinqvistik aspektini iki istiqamətdə şərh etmək mümkündür: mental və psixoloji. Məqalənin tədqiqat hədəfi kommunikasiyanın mental istiqamətli psixolinqvistik məsələləridir:

Psixoloji funksiyaların nitqdə nəzərə alınması. Psixologiya insan psixikasının inkişaf qanunlarını, kommunikasiya isə nitqin düzgünlüyünün, dəqiqliyinin və məqsədmüvafiqliyinin təmin edilməsini öyrənir. Bu iki amilin üzvi vəhdəti fərdin bilik, bacarıq və davranışının mühitə uyğunluğunu, psixikasının, təfəkkürünün, fəaliyyətinin məqsədyönlü inkişafını reallaşdırır. Yüksək səviyyəli mühitdə olduğunu dərk edən fərdin təfəkkürü, psixologiyası və nitqi rəsmi, akademik nitq kodları ilə yüklənir.

Motivasiya zəruriliyi. Müəyyən qədər sosiolinqvistik məzmunu da malik olan bu məsələ fəaliyyəti stimullaşdıran və çevikləşdirən əsas sosio-psixoloji amildir. Kommunikasiya da fəaliyyətdir, deməli, motivasiya kommunikasiyanı aktualaşdıran, onu arzu edilən proses kimi reallaşdırən faktordur. Motivasiya kommunikasiyanın təşkilidir. Kommunikasiya təşəbbüsçüsü digərlərini motivasiya etmək üçün həmin şəxsləri maraqlandıracaq incəlikləri bilməlidir.

Ünsiyyət və fəaliyyət vəhdətinin təminatı. Ünsiyyət fəaliyyətin sərbəst məqsədə və motivə malik olan özünəməxsus formasıdır və fəaliyyəti tənzim edir, fəaliyyət məhz ünsiyyət sayəsində zənginləşir. Bəzən fəaliyyət ünsiyyətsiz ola bildiyi halda, ünsiyyət fəaliyyətsiz olur. Kommunikasiya isə ünsiyyət və fəaliyyəti özündə ehtiva edən interaktiv, yəni yalnız sözlərlə deyil, həm də hərəkətlərlə həyata keçirilən prosesdir.

Pozitivlik. Pozitivlik fərdin və kommunikasiyanın uğuru üçün vacib olan psixoloji keyfiyyətdir. Kommunikasiyanın pozitivliyini təmin edən göstəricilərə konstruktivlik, effektivlik, qarşılıqlı münasibətlərin müsbət istiqamətdə köklənməsi daxildir. Pozitivliyin hökm sürdüyü işgüzar və akademik mühitdə təfəkkür və nitqin konstruktivliyi öndə olan başlıca amildir.

Konstruktivlik mühüm kommunikativ keyfiyyət kimi özündə davranış və nitqin konkretliyini, nəzakət və səmimiyyət, ittihametmədən yayınmaq bacarıqlarını, dinləmək və sualvermə mədəniyyətini birləşdirir və kommunikativ pozitivliyi reallaşdırır. Pozitivlik isə fərdin fərqli mühitlərdə özünü təqdim strategiyasını şərtləndirən mədəniyyət yönümlü keyfiyyətdir.

Psixoloji arxetiplərə bələd olmaq. Arxetip çoxşaxəli termin kimi ədəbiyyatşünaslıqda, incəsənətdə, psixologiyada, təbiət elmlərində ilkin nümunə, yaxud proobraz mənalarda işlənir. Psixologiyada bu anlayış insan psixologiyasının struktur elementi kimi səciyyələndirilir. Mənəvi keyfiyyət göstəricisi olan həmin elementlər ilk insandan başlamaqla fərdlərin psixoloji tipini müəyyənləşdirən faktordur. Arxetipin ilk insandan başlamaqla insan tiplərini müəyyənləşdirən faktor kimi səciyyələnir. Bu fakt kommunikasiya prosesi üçün maraqlı və əhəmiyyətli olan "psixoloji arxetip" anlayışını işlətməyə imkan verir. Müasir kommunikasiyada psixoloji arxetiplər insan psixikasının təməlinə dayanan universal energetik potensial kimi anlaşılır. Elmə adi, tədqiqatçı, müdrik, tabeəddi, itaətkar, üsyankar, qəhrəman, qayğıkeş, estetik, şöhrətpərəst, maq, təlxək olmaqla on ikiklassik universal psixoloji arxetip növü məlumdur. Bu on iki növdən bir, yaxud bir neçəsi hər bir fərdin psixoloji keyfiyyətlərini formalaşdıran əsas amil sayılır. Bu baxımdan müasir kommunikasiyada iştirak edən şəxsin yuxarıda sadalanan universal energetik potensiala və psixoloji arxetiplərə bələd olması və həmin biliklərdən məqsədamüvafiq bəhrələnməsi zəruri kommunikativ keyfiyyətdir. Çünki arxetiplərə bələd olmaq fərdlərin kommunikasiyanı müşayiət edən hadisələri olduğu şəkildə və reallıqla qavramasına, yaşamasına və reaksiya verməsinə kömək edir.

Mümarisə. Mümarisə mənimsəməyə xidmət edən və şüurlu təkrarla səciyyələnən psixoloji fəaliyyət formasıdır, mənimsəmək, öyrənmək üçün təkrar-təkrar edilən məşqdır. Mümarisə adi təkrar deyil, məqsədə xidmət edən, kommunikativ vərdişlərin qarışılıqlı təsirinə və həmin vərdişlərin digərlərinə keçirilməsi ilə səciyyələnən fəaliyyətdir. Mümarisədə fərdin nə edəcəyini qabaqcadan bilməsi, qarşıya məqsəd qoyması, bu məqsədin nə qədər aydın dərk edilməsinin mümarisəyə bir o qədər yaxşı təsir göstərməsinin, mümarisə sayəsində fərdin öz işinə tənqidi yanaşmasının, fəaliyyətinin müsbət və mənfi cəhətlərini görüb, çatışmazlıqları müstəqil düzəldə bilməsinin əhəmiyyəti qeyd edilir. Kommunikasiya prosesində də kommunikatorun fəaliyyətini mükəmməl səviyyəyə çatdırması mühüm şərtlərdəndir. Bu baxımdan kommunikasiyanın keyfiyyətini yüksəldən bacarıqların vərdişə çevrilməsi üçün davamlı mümarisələrə ehtiyac duyulur.

Rasional düşüncə. Nitq təfəkkürün ifadəsidir. İnsan nəyi necə düşünürsə, elə də ifadə edir. Nitqin keyfiyyəti təfəkkürdən bəhrələnir. Deməli, nitqini düzgün və dəqiq qurmaq istəyən şəxs ilk növbədə təfəkkürünü həmin istiqamətə yönəltməlidir. Belə ki, hadisə və faktlara əsaslanan, hiss və həyəcana əsir olmayan təfəkkür sərrast və dəqiq nitqi reallaşdırır. Deməli, rasional düşüncəni yalnız emosiyalara deyil, fakt və hadisələrə, elmi qanunauyğunluğa, geniş təhlilə, obrazlı desək, "soyuqqanlı mühakimə"yə əsaslanan fikirlər formalaşdırır. Keyfiyyətli kommunikasiya üçün də mühüm olan amillərdən biri məhz düşüncənin rasionallığının təmin edilməsidir.

İSTİFADƏ EDİLƏN ƏDƏBİYYAT:

1. Craig, Robert T. Pragmatism in the Field of Communication Theory. Communication Theory. Blackwell Publishing Ltd.; International Communication Association, May 2007. - Т. 2007, № 17. - С. 125-145.
2. Hubert P. Yockey (2005). Information Theory, Evolution, and the Origin of Life. Cambridge University Press. p. 7. ISBN 978-0511546433
3. Ожегов С. И. & Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка - Москва, Издательство: Мир и образование - 2020 г. 2314 с.
4. Hacıyeva T.İ. Kommunikasiyanın linqvistik və ekstralingvistik xüsusiyyətləri. Journal of BEU.2023, v.7,n1. s.47-54
5. Кашкин В.Б. Введение в теорию коммуникации - Воронеж: Изд-во ВГТУ, 2000. 175 с.
6. Lasswell H.D. Power and Personality - N.Y., 1948. p. 120
7. Верещагин Е.Н., Костомаров, В.Г. Язык и культура: лингвострановедение в преподавании РКИ. — Москва, 1990. 211 с.
8. Ovchinnikova M.F. The sociolinguistic factors of the communicative situation and their realization in modern english. <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsiolingvisticheskie-factory>
9. Hacıyeva T.İ. Linqvopolitologiyanın aktual problemləri - Bakı, 2023. 331 s.

UOT:372.8:811.111

DOI: <https://doi.org/10.30546/09081.2024.1.1010>

ANALYSIS OF WRITTEN LITERARY TEXTS IN STUDENTBOOKS

Tamara ATAKISHIYEVA

BAKU ENGINEERING UNIVERSITY

tatakisiyeva@beu.edu.az

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 2024-05-21

Received in revised form

Accepted: 2024-05-30

Available online

Key words: analysis, text, textbook, comprehension

ABSTRACT

Tutorials, textbooks, studentbooks usually provide students writing, reading materials or stories where learners can enhance the topics very well. Comprehension of texts motivates the reader not only to understand the texts but also to perform tasks related to the text. For this reason, analysis of texts can profoundly aid the comprehension process. There are different approaches to conducting analysis, but the most common form is the close reading, which allows students feel the events in stories to its least details. Thus, research work creates mutual interactivity between the author, teacher and reader based on reading textbook materials and reveals methods of complex scientific analysis.

АНАЛИЗ ПИСЬМЕННЫХ ЛИТЕРАТУРНЫХ ТЕКСТОВ В УЧЕБНИКАХ

РЕЗЮМЕ

Учебники, учебные пособия обычно предоставляют учащимся материалы для письма, чтения или рассказы, в которых учащиеся могут очень хорошо раскрыть темы. Понимание текстов мотивирует читателя не только понимать тексты, но и выполнять задания, связанные с текстом. По этой причине анализ текстов может существенно помочь процессу понимания. Существуют разные подходы к проведению анализа, но наиболее распространенной формой является внимательное чтение, позволяющее учащимся прочувствовать события рассказов до мельчайших подробностей. Таким образом, исследовательская работа создает взаимную интерактивность автора, преподавателя и читателя на основе чтения материалов учебников и раскрывает методы комплексного научного анализа.

Ключевые слова: анализ, текст, учебник, понимание

DƏRSLİKLƏRDƏ YAZILI ƏDƏBİ MƏTNLƏRİN TƏHLİLİ

XÜLASƏ

Dərsliklər, tələbə kitabları adətən tələbələrə yazı, oxu materialları və ya hekayələrlə təmin edir ki, burada oxucular mövzuları daha yaxşı inkişaf etdirə bilsinlər. Mətnləri başa düşmək oxucunu təkcə mətnləri anlamağa deyil, həm də mətnlə bağlı tapşırıqları yerinə yetirməyə sövq edir. Bu səbəbdən mətnlərin təhlili başa düşmə prosesinə dərinədən kömək edə bilər. Təhlil aparmaq üçün müxtəlif yanaşmalar var, lakin ən çox yayılmış forma şagirdlərə hekayələrdəki hadisələri ən kiçik detallara qədər hiss etməyə imkan verən yaxından oxumadır. Beləliklə, tədqiqat işi dərslik materiallarının oxunması əsasında müəllif, müəllim və oxucu arasında qarşılıqlı interaktivlik yaradır və kompleks elmi təhlil üsullarını üzə çıxarır.

Açar sözlər: təhlil, mətn, dərslik, anlayış

INTRODUCTION

From a methodological point of view, it is advisable to present the text as a product of human mental activity in oral or written form, realized in a work of integrity, which has semantic completeness and structural unity. The text is viewed as an integrated system that allows one to see the interaction of units of all language levels. It unites all language units, making them communicatively significant. Thus, the text is a method of implementation, the result of the functioning of the language system.

Each text stands for someone's perception. Text includes author's activity which needs reader's collaboration and his/her perception. In that case triada is formed where it is appear while analysing a text. So, in analysis of the reading process, three important aspects of the interaction between the reader and the text: anticipation and retrospection; production of the disclosure of the text as a live event; creation of the impression of similarity to life; are observed.

As with any literary example of texts, the "live event" must remain unfinished in one way or another. In the process of reading, this prompts the reader to constantly search for consistency, and only in this case can he complete the situation and understand the unfamiliar, the foreign issue. But understanding the sequence itself is a living process, and in this process it is necessary to make a decision based on choice. But these decisions, in turn, give reality to the possibilities they rule out, because they create changes in a determined sequence. All this attracts the reader to the reality created by the text itself.

Thanks to this involvement, the reader is necessarily drawn to the text and leaves his preconceived notions behind. The reader has the opportunity to experience what Bernard Shaw said: "You have realized something. At the same time you feel as if you have lost something." [2, p.64] Reading reflects the mechanism of gaining experience, because temporarily we have to give up our own understanding and position to enter the unfamiliar world of a literary work. During this process, we come across a widespread proposition in literary studies. So the frequent conflation of alien experience as part of our personal experience needs to be considered in detail. Literary experts call the process of assimilation of foreign experience the identification of the reader with what he is reading. Although this term is used as an explanation of a process, in fact it only describes it. As a rule, "identification" refers to the recognition of similarities among themselves or by an external influence: it means creating a familiar field and through it coming into contact with the unfamiliar. But the task of the writer is to convey the experience, the impression and, above all, the attitude towards this experience. Therefore, "identification" is not a goal in itself, but a strategy of the writer that provokes the reader to take a certain position.

Reading itself is a set of practices and procedures for working with written text and the direct process of working with text, aimed at extracting information from it, perceiving the text and understanding it. In a broad sense, it is the process of extracting information also from any symbolic system (Braille symbols, musical notation, and so on). Analysing leads to learning process. Learning to read includes teaching reading techniques (the ability to translate written signs, words and sentences into their sound form) and teaching real reading with the formation of a reading strategy and the skills of an experienced reader. An inexperienced reader, in addition to a slow reading speed, rereading the text and a significant number of eye fixations, is characterized by pronouncing what is read instead of quiet reading (reading to oneself), monotony of reading, focusing more on the form rather than the content of the text, semantic processing of what is being read after finishing the reading portion text. Comprehension when

reading is influenced both by the characteristics of the text - information richness, logical structure of the text, language implementation and expression of logical, emotional and other information of the text, and by the characteristics of the reader - the degree of approximation of the vocabulary, grammar and style of speech of the reader to the vocabulary, grammar and style of the text ; organizing the focus of attention when perceiving text; individual psychological characteristics [7].

Studying reading is one of the types of educational reading when teaching a language. This classification is based on the practical needs of readers:

- viewing text;
- familiarization with the content;
- searching for the necessary information;
- detailed study of language and content.

Thus, each type of reading is associated with solving certain communicative tasks.

Study reading involves achieving a complete and accurate understanding of the main and secondary facts contained in the text. Such reading proceeds slowly, since the reader has an attitude towards long-term memorization and resorts to repeated reading, translation (if reading in a foreign language), and sometimes to written recording of the content. At the same time, the reader strives to delve deeper into the essence of the communicative situation.

Study reading is usually carried out on texts that have cognitive value and information content. At the same time, they must be quite difficult in linguistic terms, since one of the didactic tasks solved with the help of learning reading is teaching the student to independently overcome language difficulties.

One of the main categories of text is its information content, since the purpose of creating any text is a message any information. Scientists distinguish three types of information:

1. Content-based factual information, are "reports about facts, events, processes that are happening, have happened, and will happen in the world around us, real or imaginary" [6, p. 28]. It helps answer the question "What is the text about? What is its theme?"

2. Content-conceptual information, informing the reader "an individual author's understanding of the relationships between the phenomena described by means of it, an understanding of their cause-and-effect relationships, their significance in the social, economic, political, cultural life of the people, including the relationships between individuals, their complex psychological and aesthetic-cognitive interaction" [6, p. 27]. It is presented implicitly in the text and is the result of understanding the text. Identification of this information helps to determine the main idea of the text.

3. Subtextual information that represents a hidden meaning, appears due to the ability of words, phrases, sentences in individual small sections of text to conceal

latent meaning. Subtextual information is not expressed in words, it only implied.

The methods that are shown above is very close to epistemological analysis. Epistemological analysis demands author and reader's interactivity. Interactivity which rely on mutual sides. Subjective perception of objective world is the main goal of thematic analysis – to appreciate the events around from his/her point of view.

Based on the literary principles of constructing a work of art, on the psychology of perception of a work of art by junior schoolchildren, as well as on the actual methodological provisions on reading a work of art in primary school, modern reading methods distinguish three stages of work on a literary text: primary synthesis, analysis, secondary synthesis.

The leading activity of students under the guidance of the teacher is the analysis of the work. It should be the centerpiece of a classroom reading lesson. It is preceded by a primary synthesis of the work, which consists of preparatory work, primary perception of the text and verification of primary perception (or primary analysis).

Primary perception of the text, as a rule, is ensured by such a technique as reading aloud by the teacher. Children are given instructions for listening: for example, before reading Grimm's story "Mary's child," you can invite children to think about whether this work is funny or sad. While the teacher is reading, the children's books are closed, their attention is completely directed to listening to the work and empathizing with the teacher-reader. The choice of such a technique for primary perception is justified by the imperfect reading skills of children of primary school age.

The analysis of a work of art is carried out in logically complete parts. These parts are determined by the teacher based on the content and structure of the work. Each part is read aloud by an exact student, and other children follow the reading from the book. After completing reading, training is carried out "thinking while reading", i.e. the read part is analyzed. Analytical activity is organized in such a way that children can understand the meaning of the work, therefore the analysis of the part is carried out at some levels: actual, one's own attitude towards what is being read.

The most common method of analysis is asking questions about the part read. Questions help children understand the facts of the work, comprehend them from the point of view of the ideological orientation of the work, i.e. understand cause-and-effect relationships, realize the author's position, and also develop your own attitude towards what you read.

Secondary synthesis is a stage of work that involves generalizing the work, rereading it, and children performing creative tasks based on what they read.

The generalization involves clarifying the idea of the work and helping children understand their reading position. Typically at this stage the following techniques are used: conversation, selective reading, correlating the idea of a work with proverbs, final word from the teacher.

Rereading is a special type of reading activity. If the work touched the reader's feelings and provoked his thoughts, then after completing the reading he feels the need to return to what he read, recreate individual episodes in his imagination, and re-read the passages he liked.

CONCLUSION

Reading brings a person closer to spiritual life and indicates the existence of this sphere, but it is not able to lead us inside. Reading is located on the threshold of spiritual life. The most intense effort of the writer only leads to removing the patina of ugliness and insignificance from the universe. The writer points us to the beauty of the world and, only having outlined the contours of this new world and talking about the need to learn to see, it disappears. This is the significance and at the same time the insufficiency of reading. According to Proust, this newfound appearance, which allows the writer to charm and, at the same time, disappoint the reader, is "vision" itself.

Thus, the analysis of the text with the use of interpretation helps to establish what the author wanted to say, with the help of which linguistic means he managed to do this, and how we managed to understand the meaning of the work, see how linguistic means "work" on the image, understand the author's state of mind, his attitude to the heroes, action, product in general, and therefore, the concept of the product. Moreover, learning the techniques of interpreting the artistic text is the most important. This is a link in the formation of reading culture, ways of knowing the world, national and world culture.

BIBLIOGRAPHY

1. М. С. Афолина. Анализ и интерпретация художественного текста на уроках литературного чтения в классах. С. 121-128. 2008
2. Shaw, B.G. Major Barbara / B.G. Shaw. – London: Hard press, - 1907. – 98 p.
3. Чтение — статья из словаря методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам) // м.: издательство икар. Э. Г. Азимов, а. Н. Шукин. 2009.
4. Санкт-петербургский филиал государственного университета – высшей школы экономики. Homo loquens: актуальные вопросы лингвистики и методики преподавания иностранных языков. Санкт-петербург. 2010
5. Willingham, Daniel T. (2017). The reading mind: a cognitive approach to understanding how the mind reads. Jossey-Bass.
6. Гальперин И. Р. О понятии «текст» / Вопросы языкознания, 1974, № 6.
7. <https://core.ac.uk/download/pdf/37326631.pdf>

UOT: 37

DOI: <https://doi.org/10.30546/09081.2024.1.1012>.

TƏHSİLƏ MÜASİR YANAŞMA : TEXNİKİ ALI TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ XARICI DİLİN İXTİSAS YÖNÜMLÜ TƏDRİSİ

SÜLEYMANOV Yusif Əşrəf oğlu

Filologiya elmlər doktoru

Bakı Mühəndislik Universiteti

ysuleymanov@beu.edu.az

Məqalə haqqında məlumat	XÜLASƏ
<p><i>Məqalənin tarixi</i></p> <p>Göndərildi: 2024-06-20</p> <p>Yenidən işlənmiş formada alındı: 2024-07-02</p> <p>Qəbul edildi: 2024-07-02</p> <p>Onlayn mövcuddur</p> <p>Acar sözlər: təhsilə müasir yanaşma; tədris yeni forma və metodikası; elmi potensial; informasiya texnologiyaları; tədris prosesində xarici dilin rolu</p>	<p>Bu məqalədə müzakirə olunan məsələlər müasir dövrün ən aktual məsələlərindən biridir. Müasir elm və texnologiyanın sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə təhsilə də müxtəlif yanaşmalar dəyişmişdir. Bu özünü tədris prosesində daha qabarıq göstərmişdir. Belə ki, tədrisə müasir yanaşmanın nə dərəcədə uğurla reallaşdığını tələbələrin gələcəkdə xarici dil bilikləri ilə sərbəst əmək bazarında rəqabətə nə dərəcədə dözə bilmək və nəinki öz cəmiyyətlərində, həm də beynəlxalq arenada layiqli yerlərini tuta bilmək qabiliyyətlərinə görə qiymətləndirmək daha məqsəduyğundur. Nitq fəaliyyətinin yerinə yetirilməsi zamanı öyrənilən infor -masiyanın təcürübədə istifadəsi tələbələrin idrak tələbatının təmin olunması hissini oyadır və onların xarici dilə münasibətinə müsbət təsir göstərir.</p>

MODERN APPROACH TO EDUCATION: SPECIALIZED TEACHING OF A FOREIGN LANGUAGE IN TECHNICAL HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

ABSTRACT

The issues discussed in this article are one of the most pressing issues of modern times. Different approaches to education have also changed in the era of rapid development of modern science and technology. This has shown itself more prominently in the teaching process. Thus, it is more appropriate to evaluate how successful the modern approach to teaching is by the ability of students to withstand competition in the free labor market with foreign language skills in the future and to take their rightful place not only in their own society, but also in the international arena. The practical use of the information learned during the performance of speech activity awakens the feeling of satisfying the students' cognitive needs and has a positive effect on their attitude to the foreign language.

Keywords: modern approach to education; new form and methodology of teaching; scientific potential; information technologies; the role of a foreign language in the teaching process

TƏHSİLƏ MÜASİR YANAŞMA : TEXNİKİ ALI TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ XARICI DİLİN İXTİSAS YÖNÜMLÜ TƏDRİSİ

Məqalənin əsas məqsədi - Təhsilə müasir yanaşmada metod və üsullardan səmərəli istifadə etməklə texniki ali təhsil müəssisələrində xarici dillərin ixtisas yönümlü tədrisini müasir dövrün tələblərinə uyğun aparmaqdır. **Bu məqalədə** əsasən texniki ali məktəblərdə xarici dilin tədrisi metodikasında tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsi probleminə daha çox diqqət yetirilir. Bu da maarifləndirici informasiya məkanında öz təhsilini artırmaq qabiliyyətinə malik, səriştəli

mütəxəssis hazırlamaqla bağlı cəmiyyətin sosial sifarişinə uyğundur. **Elmi yeniliyi** dedikdə isə ilk növbədə ali təhsilin keyfiyyətinin yüksəlməsidir ki, bu da dövlətlərin inkişaf səviyyəsini müəyyən edir, onların sosial təhlükəsizliyini və elmi-iqtisadi potensialını təmin edən strateji sahəyə çevrilir. Nəticədə İngilis dilinin tədrisində yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi məsələsi daha da aktuallaşır. Xarici dillərin tədrisində yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi dedikdə, təkcə müasir texniki vasitə və texnologiyalardan praktik istifadə olunması deyil, həm də xarici dilin tədrisinin yeni forma və metodlarının, həmçinin bütövlükdə tədris prosesinə yanaşmanın istifadəsi başa düşülür. Müəllimin əsas vəzifələrindən biri hər bir tələbənin fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi, onların yaradıcı fəallığı üçün şəraitin yaradılmasıdır.

Giriş: Mövzunun aktuallığı baxımından texniki ali məktəblərdə xarici dilin tədrisi metodikasında tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsi probleminə daha çox diqqət yetirilir. Bu da maraqlandırıcı informasiya məkanında öz təhsilini artırmaq qabiliyyətinə malik, səriştəli mütəxəssis hazırlamaqla bağlı cəmiyyətin sosial sifarişinə uyğundur. Məhz təhsilin, ilk növbədə isə ali təhsilin keyfiyyəti dövlətlərin inkişaf səviyyəsini müəyyən edir, onların sosial təhlükəsizliyini və elmi-iqtisadi potensialını təmin edən strateji sahəyə çevrilir.

Tədqiq olunan material - İngilis dilinin tədrisində yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi məsələsini daha da aktuallaşır. Xarici dillərin tədrisində yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi dedikdə, təkcə müasir texniki vasitə və texnologiyalardan praktik istifadə olunması deyil, həm də xarici dilin tədrisinin yeni forma və metodlarının, həmçinin bütövlükdə tədris prosesinə yanaşmanın istifadəsi başa düşülür. Müəllimin əsas vəzifələrindən biri hər bir tələbənin fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi, onların yaradıcı fəallığı üçün şəraitin yaradılmasıdır. Tamamilə aydındır ki, kompüterin və multimediyaya vasitələrinin istifadəsi nəinki tədrisdə şəxsiyyət yönümlü yanaşmanı həyata keçirməyə, həm də tələbələrə bilik səviyyəsini nəzərə almaqla fərdiləşdirməni və fərqləndirməni təmin etməyə kömək edir. Bir çox məsələ müəllimdən, onun xarici dil dərslərində informasiya texnologiyalarını istifadə etmək istəyindən asılıdır. Kompüter müəllimi əvəz edə bilərmi? - sualına cürütlə: yox, heç vaxt əvəz edə bilməz, lakin onu informasiya texnologiyalarını bilən müəllim əvəz edə bilər cavabını vermək olar.

Təqdim etdiyimiz məqalədə ingilis dili dərslərində informasiya kompüter texnologiyalarının (İKT) istifadəsinin üstünlüklərindən və dərslərində onlardan istifadə qaydalarından bəhs etməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Təhsilin həqiqətən zəmanəyə uyğun yeni keyfiyyətini əldə etmək üçün bugünkü ingilis dili müəlliminin vəzifəsi nəinki İKT-yə yiyələnmək, həmçinin tədris prosesinin funksiyalarının nisbətində yanaşmanın necə dəyişdiyini dərk etməkdir. Müasir təhsildə müəllimin ənənəvi rəhbərlik edici və nəzarət edici funksiyası tədrisə yönəldici və sistemləşdirici funksiya ilə əvəz olunur. Beləliklə, yalnız bu cür şərtlərlə informasiya təhsil mühitində (İTM) müəllim və tələbənin məqsədyönlü birgə fəaliyyəti mükəmməl həyata keçirilə bilər. Əgər ənənəvi tədrisdə müəllimin əsas vəzifəsi tələbəyə müəyyən biliklərin verilməsi, bir sıra bacarıqların formalaşdırılması idisə, İTM-də tədrisin məqsədi – tələbəyə idrak və yaradıcı məsələləri qaldırmağı və onları həll etməyi, bunun üçün isə informasiyanı tapmağı, ondan istifadə etməyi və yaratmağı, informasiya məkanına bələd olmağı öyrətməkdir.

Tədrisin məzmunu və texnologiyası gələcək peşə fəaliyyətinin spesifikasiyası nəzərə alınmaqla mütəxəssisin hazırlanmasının məqsəd və vəzifələrinə cavab verməlidir, bu da problemlilik, fənlərarası bir-birindən asılılıq və bir-birini tamamlama prinsipləri əsasında peşəyönümlü təcrübənin formalaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Nəzəri biliklərin formalaşması yanaşı - müasir tələblər təhsilin qarşısında yeni vəzifələr qoyur: beynəlxalq yönümlü şəxsiyyətin tərbiyə edilməsi və inkişafı, mədəniyyətlərin dialoqu kontekstində xarici dil vasitələri ilə təhsil alanların humanist inkişafı. Müasir mütəxəssis öyrəndiyi dilin mənsub olduğu ölkənin siyasi və iqtisadi sistemi, mədəniyyəti, həyat tərzini və gələcəkdə işgüzar partnyor ola biləcəyi millətin nümayəndələrinin dünyagörüşü haqqında biliklərə malik olmalıdır. Real kommunikasiya prosesində onun səmərəliliyinin artırılması üçün bu biliklərin istifadə edilməsini məqsədyönlü şəkildə öyrətmək lazımdır. Müasir şəraitdə texniki ali məktəblərdə xarici dil dərslərinə çoxaspektli və dəqiq peşə istiqamətli kompleks təhsil məhsulu kimi yanaşmaq lazımdır. Ali peşə təhsilinin məqsədi humanitar, sosial, iqtisadi, riyaziyyat və ya təbiət elmlərinin (istiqamətdən asılı olaraq) əsasları sahəsində hazırlıq, məzuna seçdiyi fəaliyyət sahəsində uğurla işləmək, onun sosial mobilliyinə və əmək bazarında davamlılığına kömək edən universal və xüsusi biliklərə malik olmaq imkanı verən ali peşə təhsilinin əldə edilməsidir.

Bu konsepsiya çərçivəsində "Xarici dil" fənninin öyrənilməsinin məqsədi təhsil alanların ümum-mədəni biliklərə, instrumental biliklərə və peşə biliklərinə yiyələnməsidir. Yuxarıda sadalanan biliklərə yiyələnmə gündəlik və sosial-mədəni ünsiyyət sahələrində xarici dili mədəniyyətlərarası kommunikasiya vasitəsi, xarici məlumat mənbələrinin axtarışı və təhlili vasitəsi, xarici partnyorların tarixi, mədəni, siyasi və psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla nitq fəaliyyətinin bütün növlərində peşə vəzifələrini həll etməyə imkan verən peşəkar ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməyə imkan yaradır.

Beləliklə, texniki ali təhsil müəssisəsində xarici dilin ixtisas yönümlü tədrisi müasir mütəxəssisə:

- ixtisasına uyğun mətnləri oxumaq, baxış, axtarış, tanışlıq və öyrənmək məqsədi ilə oxumaq vərdişlərindən istifadə etməklə və elektron məlumat mənbələrindən qarşısına qoyduğu məqsədə uyğun məlumatı götürmək və işləmək;
- ixtisasına uyğun mövzuda xəbərlərə qulaq asmaq vərdişlərinə yiyələnmək, kommunikativ məqsədə uyğun məlumatı ayırmaq;
- qrammatik bilikləri və xüsusi terminolojiyanı bilməsini nümayiş etdirməklə öz fikirlərini şifahi və yazılı mətnlər şəklində bildirmək;
- əsaslandırılmış dialoq aparmaq: dəqiqləşdirici və polemik suallar vermək, bu və ya digər nəzər nöqtəsinə əlavə etmək/dəqiqləşdirmək, həmsöhbətin dəlillərini dəstəkləmək/inkar etmək və bu zaman ən müxtəlif vəziyyətlərdə ünsiyyətin nitq etiketinə malik olduğunu nümayiş etdirmək;
- verilmiş mövzuda məlumatlar/məruzələr etmək: mövzunu strukturlara ayıraraq təqdim etmək, müzakirə edilən problemi seçmək, onun müxtəlif aspektlərini nəzərdən keçirmək, öz mövqeyini bildirmək və əsaslandırmaq;
- mövzu üzrə danışmaq: öz mövqeyini qısa və məntiqli şəkildə əsaslandırmaq, diskussiyanın nəticələrini qısa şəkildə yekunlaşdırmaq;
- planlaşdırılan nitq məhsulundan (qısa məlumat, şərh, referat) asılı olaraq, şifahi və yazılı mətnin konspektini tutmaq imkanı verən xarici dil biliyinin formalaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Texniki ali təhsil müəssisələrində xarici dilin öyrənilməsi təhsil və peşə məqsədlərinə nail olmaq üçün ali məktəb və ali məktəbdən sonrakı tədris sahəsində ona mədəniyyətlərarası ünsiyyət vasitəsi, həmçinin peşəkar maraqlar sahəsində öz-özünə təhsil alma vasitəsi kimi yiyələnməni nəzərdə tutur.

Texniki ali təhsil müəssisələrinin tələbələri üçün xarici dilə yiyələnmə başqa dildəki məlumat mənbələrindən yeni məlumatın alınması vasitəsi, əcnəbilərlə ünsiyyət, məlumat mübadiləsi, öz mədəniyyət səviyyəsini qaldırmaq və s. deməkdir. Digər tədris fənləri ilə yanaşı, xarici dil ciddi tərbiyəvi funksiyaları, yəni inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşdırılmasını yerinə yetirir.

Bir sıra tədqiqatçıların fikrinə görə, xarici dilin öyrənilməsi peşə fəaliyyətinin mümkün qədər yaxşı yerinə yetirilməsini və ixtisasın dərinləşdirilməsini təmin etmək üçün lazımdır. Bu funksiyaları əksər tədqiqatçılar yeni texniki informasiyanın alınması üçün dilin imkanları kimi başa düşürlər, lakin xarici dilin peşə hazırlığına təsirini yalnız bununla məhdudlaşdırmaq olmaz.

Praktiki əhəmiyyət baxımdan – öyrənilən nəzəri dil bilikləri seçilən ixtisasa daha yaxşı yiyələnməyə, xarici texniki informasiya vasitələrindən birbaşa istifadə etməklə tələbənin dünyagörüşünün genişlənməsinə, onun biliklərinin dərinləşməsinə kömək etməlidir. Bu mənada kompüter texniki informasiya vasitələrindən biri olmaqla tədris prosesində əsas rol oynayır. Kompüter bizim həyatımıza əsaslı şəkildə daxil olmuşdur. Müasir tələbələr onu ən sadə məişət əşyaları kimi adi qəbul edirlər. Müasir tələbə üçün kompüter tərəqqi, müvəffəqiyyət və zamanın ruhuna uyğunluq deməkdir. Tədris prosesinin təşkilində bu faktı inkar etmək olmaz. «Kompüter texnologiyalarından istifadə olunması tədrisi real həyata yaxınlaşdırır, tələbələrin kompüter fəaliyyətinə marağını onların xarici dilə marağının artırılmasında istifadə etməyə kömək edir. Multimediyə texnologiyaları, şübhəsiz, yenilikdir və ənənəvi xarici dil tədrisi prosesinə müsbət dəyişikliklər etməyə imkan verir. Multimediyə proqramları xarici dilin tədrisi prosesini bir də ona görə daha səmərəli edir ki, onlardan istifadə zamanı bir dəfəyə bir neçə qavrama kanalı stimullaşdırılır və müxtəlif yaddaş növlərinə təsir edir: görmə, eşitmə, emosional, hərəkət. Onlar tələbələrin diqqətini izah edilən materialın əhəmiyyətli anlarına yönəldir və şəkillər, sxemlər, diaqramlar, qrafik kompozisiyalar kimi əyani, səmərəli obrazlar yaradır ki, bu da xarici dilin öyrənilməsinin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir.

Kompüter texnologiyalarından istifadə edərkən biz xarici dilin öyrənilməsi prosesində də emosionallığın yüksək səviyyəsi ilə üzləşirik. Bir tərəfdən, kompüter proqramları vasitəsilə müxtəlif duyğu növlərinə təsir baş verir, bu, materialın vizual dolğunluğunu artırır, onu daha parlaq, inandırıcı edir. Digər tərəfdən, xarici dilin tədrisi prosesi daha yaradıcı xarakter daşımağa başlayır və tələbələrin dərk etmə sərbəstliyinə imkan yaradır. Tədrisin müəyyən mərhələsində onları təqdimatlar şəklində şəxsi kompüter əsərlərinin – layihələrin yaradılmasına cəlb etmək olar. Tələbələrin ən zəruri maraqları ilə uyğunlaşan bu cür yaradıcılıqları kompüterlə işin cəlbədiciliyi sayəsində xarici dilin öyrənilməsinə həvəsi stimullaşdırır.

Bu gün artıq aydındır ki, məhz informasiya - təhsil mühitində tədris, ümumiyyətlə təhsilin və xüsusilə də xarici dilin öyrənilməsinin səmərəliliyini artırır. Lakin problemlərdən biri ondan ibarətdir ki, kompüter savadı səviyyəsində nəsillər arasındakı böyük fərq ilk dəfə müəllimi tələbələr qarşısında çətin vəziyyətdə qoymuşdur. Uzun illər boyu ali təhsil müəssisəsində işləmiş müəllimlər və tələbələr üçün əlçatmaz olan müasir kompüter texnologiyaları bu gün informasiya məkanına daxil olan müəllim və tələbələr qarşısında bilik və bacarıq əldə etmələri üçün böyük imkanlar açır. Qeyd etmək istərdik ki, müvafiq hazırlığa malik və tələbələrə informasiyanı diqqətlə seçməyi öyrədə bilən müəllim tərəfindən nəzarət son dərəcə vacibdir. Tamamilə təbiidir ki, gənclərin yeni informasiya mühitinə daha yaxşı bələd olduğunu dərk edən müəllim psixoloji narahatlıq keçirir. Bundan başqa, informasiyalaşdırma əsərində doğulan tələbələrin diqqətini yalnız ənənəvi tədris metodlarına yönəltmək olduqca çətinidir.

Təhsilin məzmununun dəyişdirilməsi şəraitində İKT-lər tələbələrin həvəslərini artırmaq və möhkəm dil vərdişlərini formalaşdırmaq üçün böyük imkanlar açır. Kompüter təlim proqramları ənənəvi tədris metodları ilə müqayisədə bir çox üstünlüklərə malikdir. Bu proqramlar müxtəlif növ nitq fəaliyyətini inkişaf etdirməyə və onları müxtəlif kombinasiyalarda birləşdirməyə imkan verir, dil hadisələrini dərk etməyə, linqvistik bacarıqları formalaşdırmağa, kommunikativ vəziyyətlər yaratmağa, dil və nitq hərəkətlərini avtomatlaşdırmağa kömək edir, həmçinin fərdi yanaşmanın reallaşmasını və tələbələrin müstəqil işinin intensivləşdirilməsini təmin edir. Kompüter tələbənin hər üç qavrama kanalını: eşitmə, görmə və kinestetik kanalları işlətməyə imkan verir, bu da öyrənilən materialın həcmi və mənimsənilməsinin möhkəmliyini artırmağa imkan verir, tələbələrin tədris prosesindəki statusunu xeyli yüksəldir, tələbələrin dərk etmə aktivliyini artırır və fənnə olan marağı saxlayır, həmçinin tələbələrin müstəqil fəaliyyət sahəsini genişləndirir, hər bir tələbə üçün şəxsən əhəmiyyətli olan vəziyyətlər yaratmaq imkanı yaradır, internetdən virtual məkana qerqolma vasitəsi kimi istifadə etməyə imkan verir.

Multimediya proqramlarını qiymətləndirən ali məktəb müəllimləri qeyd edirlər ki, elektron tədris vasitələri ingilis dili müəlliminə əcnəbi dilli nitqin eşitmə ilə qavranılması kimi mürəkkəb vərdişin inkişafında xeyli kömək edir. Müxtəlif audiomateriallarla video-əlavələrin birləşdirilməsi ingilis danışq dilini anlama vərdişinin formalaşdırılması üçün nadir imkanlar yaradır. Bundan əlavə, ingilis-rus və rus-ingilis lüğətləri leksik ehtiyatın genişləndirilməsi üçün yaxşı bazadır. Bu gün təqdim olunan leksik və qrammatik tapşırıqlar gənclər üçün cəlbedici formada təqdim olunur. Vaxt ilə qrammatika və leksika üzrə tapşırıqların çatışmazlığı, onların səthliliyi, bu və ya digər dil vərdişlərinin ətraflı işlənilməməsindən irəli gəlir. Lakin müasir ingilis dili müəlliminin arsenalı ona düzgün seçim etmək və ən yaxşı ənənəvi tədris metodlarını və innovasiya texnologiyalarının imkanlarını məharətlə birləşdirməklə, məsələnin tarazlaşdırılmış həllini tapmağa imkan verir.

Texniki ali təhsil müəssisələrində ingilis dilinə yiyələnən hər bir tələbə öz gələcək fəaliyyətlərində çətinlik çəkmədən hər hansı elektron tədris proqramını təhlil etməyi və dinləmə, yaxud şifahi nitq vərdişlərinin inkişafı, leksik ehtiyatın genişləndirilməsi və ya qrammatik hadisələrin işlənməsi üçün ingilis dili fənninin nə dərəcədə faydalı olması, onların ənənəvi metodlarla müqayisədə effektivliyi və hər bir konkret halda hansının daha üstün olması barədə qərar verməyi bacaracaq. Deməli, ali məktəbdə xarici dil – digər fənlərlə sıx əlaqəli ali məktəb kursudur və mütəxəssisin hazırlanmasında öz rolunu oynamağa xidmət etməlidir.

Əgər ənənəvi olaraq tədris praktikasında təlim üsulları üstünlük təşkil edirdisə, müasir ənənə peşəkar səbəblərlə bağlı idrak tələbatının inkişafı əsasında proyektiv üsulların daha aktiv istifadəsindən ibarətdir, belə ki xarici dilin köməyi ilə tələbələr öz peşə biliklərini və dünyagörüşlərini genişləndirirlər. Tələbələr anlayanda ki, xarici dil xarici ədəbiyyatdan şəxsi əhəmiyyətli, ixtisas üçün qiymətli məlumatının alınması vasitəsidir, ixtisas üzrə yeni biliklərin alınmasına tələbat nitq fəaliyyətinə səbəb olur.

Nəticədə - nitq fəaliyyətinin yerinə yetirilməsi zamanı öyrənilən informasiyanın təcrübədə istifadəsi tələbələrin idrak tələbatının təmin olunması hissini oyadır və onların xarici dilə münasibətinə müsbət təsir göstərir. Buna ardıcıl hazırlıq dil dərslərinin ilk günlərindən aparılır. Bu dərslərdə tələbələr gələcək ixtisaslarına yaxın terminologiya ilə tanış olurlar. Xarici dilin öyrənilməsinin ixtisas yönümlü olduğunu nəzərə alaraq, texniki ali təhsil müəssisəsində müəllimlər tələbələrin diqqətini təhlil olunan hadisələrin, onların gələcək ixtisası üçün əhəmiyyətinə yönəltməlidirlər.

Tələbələrin əsas biliklərinin formalaşdırılması ölkə təhsilinin modern-ləşdirilməsi ilə bağlı ali məktəb qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən biridir. Bununla əlaqədar olaraq, təhsilə müasir yanaşma məsələsi aktuallaşır. Müasir yanaşma tələbələrə və onların xarici dili bilmə səviyyələrinə qarşı müəyyən tələblər irəli sürür. Belə ki, tələbələrin bilikləri baza və irəliləmiş biliklərə ayrılır. Baza səviyyəsində dili ünsiyyət vasitəsi kimi bilmə nəzərdə tutulur (müəyyən söz ehtiyatı, əsas qrammatik strukturları bilmə, dilin fəaliyyəti qanunauyğunluqlarını bilmə, mədəni mühitlə tanışlıq və s.).

İrəliləmiş səviyyə tələbələrin xarici dilin praktiki məsələlərinin həlli, məsələn, öz ixtisaslarına uyğun informasiyanın axtarışı və istifadə edəcək materlalların məninsəmə səviyyəsini nəzərdə tutur. Bu səviyyə fənlərarası xarakterə malikdir və nəinki müəyyən qrammatik konstruksiyaların və aktiv leksikanın istifadəsinin düzgünlüyünə, həm də əldə olunan nəticəyə görə qiymətləndirilir.

Tədrisə müasir yanaşmanın nə dərəcədə uğurla reallaşdığını tələbələrin gələcəkdə xarici dil bilikləri ilə sərbəst əmək bazarında rəqabətə nə dərəcədə dözə bilmək və nəinki öz cəmiyyətlərində, həm də beynəlxalq arenada layiqli yerlərini tuta bilmək qabiliyyətlərinə görə qiymətləndirmək olar.

Xarici dilin tədrisi prosesində biliklərin əldə edilməsi vasitəsi ilə tələbələrdə gələcəkdə iqtisadiyyat, kommersiya və biznes sahəsində peşə fəaliyyətləri zamanı ala biləcəkləri müəyyən vərdişlər, problem-ıdrak məsələlərinin müxtəlif həlli üsullarına yiyələnmə, səmərəli qərarlar qəbul etmək və maneələri dəf etməklə qarşıda qoyulan məqsədlərə nail olma təcrübəsi inkişaf edir.

Beləliklə, xarici dilin tədrisinə müasir yanaşma, tələbələrin gələcək peşə fəaliyyətində praktiki tətbiqi məhdudlaşdıran və azad bazar rəqabəti şəraitində insanın səriştəliliyinin mahiyyətini kifayət qədər nəzərə almayan biliklərə, bacarıqlara və vərdişlərə yiyələnmənin baş verdiyi ənənəvi tədrisə alternativ kimi inkişaf edir.

Xarici dilə praktiki yiyələnmə məsələsinə gəldikdə isə, tələbələr proqramın müəyyənləşdirdiyi leksik və qrammatik proqramı bilməli, xarici dildə işgüzar korrespondensiya ilə işləməyi xarici dillərdə müxtəlif sənədləri tərtib etməyi bacar -malıdırlar.

Göründüyü kimi, müasir yanaşma: tədris prosesinin, bilavasitə tələbələrin sərbəst və yaradıcı təfəkkürünə; ali məktəb məzununu cəmiyyətin sosial şəraitinə hazırlayan bilik və bacarıqların formalaşdırılmasına; informasiyanın müstəqil axtarışına, lider keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasına yönəldilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı :

1. Süleymanov Y.A. Xarici dil dərslərində müasir texniki tədris vasitələrinin rolu - Bakı Elm – 2013 - 30s.
2. Mahmudov M.A. Kompüter linqvistikası və formal mətnin təhlili sistemi, Bakı Elm - 2002.- 244s.
3. M.M. Qəndilova, H.M. Süleymanov: İngilis dili və tədris prosesi - Bakı - 2010
4. Süleymanov Y.A. Cümlə və mətn səviyyəsində müdaxilə, Bakı Elm və Təhsil, 2016, 180 s.
5. Süleymanov Y.A. Linqvistik müdaxilə – Bakı Elm və Təhsil , 2015,140 s.

UOT: 398

DOI: <https://doi.org/10.30546/09081.2024.1.1015>.

FOLKLORDA BƏZİ PREDMETLƏRİN SİMVOLİKASI

Nizami ADIŞİRİNOV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Folklor İnstitutu, Dədə Qorqud şöbəsinin böyük elmi işçisi

drnizami1983@gmail.com

ORCID: 0009-0003-0865-2855

Məqalə haqqında məlumat	XÜLASƏ
<p>Məqalənin tarixi Göndərildi: 2024-05-14 Yenidən işlənmiş formada alındı: 2024-06-07 Qəbul edildi: 2024-06-11 Onlayn mövcuddur</p> <p>Acar sözlər: <i>simvol, folklor, üzük, düymə, qılınc</i></p>	<p><i>Şifahi xalq yaradıcılığının müxtəlif janrları poetik ifadə tərzini baxımından hər zaman orijinallığı, özünəməxsusluğu ilə diqqət çəkir. Bu orijinallıq xalq yaradıcılıq prosesində müxtəlif əşyalara, predmetlərə münasibətində, yaşamasında daha çox özünü göstərir. Bu predmetlər xalqın məişəti, davranışı, geyim tərzini ilə bağlı olub, eyni zamanda arxaik-mifik düşüncə tərzini də özündə əks etdirir. Məsələn, daha çox köçəri həyat tərzini keçirən və ovculuqla məşğul olan türk xalqlarının şifahi yaddaşında və şifahi yaradıcılığında, əlbəttə ki, at, ox, yay, qılınc, çadır kimi predmetlər əsas idi. Bunlar, eyni zamanda həm də metaforik düşüncə tərzinin müqayisə predmetləri kimi də çıxış edir. Yəni xalq, şifahi yaddaşında müəyyən hadisəni, əşyanı özü üçün ən doğma, vacib hesab etdiyi predmetlə müqayisə edir. Bu mənada, şifahi yaradıcılıq məhsulu olan folklor mətnlərində qəhrəmanların məişəti, davranışı, geyimi ilə bağlı işlənən hər bədii detal da özlüyündə simvolik mənaya malik olur. Bu predmetlərə nümunə kimi üzük, qılınc, kəmər, sırğa, balta, güzgü, bıçaq, qayçı, düymə, köynək və s. göstərmək olar.</i></p>

SYMBOLISM OF SOME OBJECTS IN FOLKLORE

ABSTRACT

Various genres of oral folk creativity always attract attention for their originality and uniqueness in terms of poetic expression. This originality manifests itself more in the people's attitude and approach to various objects and objects in the creative process. These objects are related to people's daily life, behavior, clothing style, and at the same time, they also reflect the archaic-mythical way of thinking. For example, objects such as horses, arrows, bows, swords, and tents were essential in the oral memory and verbal creativity of the Turkic peoples, who led a more nomadic lifestyle and engaged in hunting. At the same time, they act as objects of comparison of the metaphorical way of thinking. In other words, the people compares a certain event or object in their verbal memory with the object they consider the most native and important to them. In this sense, in the folklore texts, which are the product of oral creativity, every artistic detail related to the life, behavior, and clothing of the heroes has a symbolic meaning in itself. Examples of these items are rings, swords, belts, earrings, axes, mirrors, knives, scissors, buttons, shirts, etc. can be shown.

Key words: symbol, folklore, ring, button, sword

СИМВОЛИКА НЕКОТОРЫХ ПРЕДМЕТОВ В ФОЛЬКЛОРЕ

РЕЗЮМЕ

Различные жанры устного народного творчества всегда привлекают внимание своим своеобразием и своеобразием в плане поэтической выразительности. Эта оригинальность проявляется больше в отношении и подходе людей к различным предметам и объектам творческого процесса. Эти предметы связаны с повседневной жизнью, поведением, стилем одежды людей и в то же время отражают и архаико-мифический образ

мышления. Например, такие предметы, как лошади, стрелы, луки, мечи, палатки, имели важное значение в устной памяти и речевом творчестве тюркских народов, которые вели более кочевой образ жизни и занимались охотой. В то же время они выступают объектами сравнения метафорического образа мышления. Другими словами, люди сравнивают определенное событие или предмет в своей речевой памяти с тем предметом, который они считают наиболее родным и важным для себя. В этом смысле в фольклорных текстах, являющихся продуктом устного творчества, каждая художественная деталь, связанная с жизнью, поведением, одеждой героев, сама по себе имеет символическое значение. Примерами таких предметов являются кольца, мечи, пояса, серьги, топоры, зеркала, ножи, ножницы, пуговицы, рубашки и т. д. можно показать.

Ключевые слова: символ, фольклор, кольцо, пуговица, меч.

Məsələnin qoyuluşu: Şifahi xalq yaradıcılığının müxtəlif janrları poetik ifadə tərzini baxımdan hər zaman orijinallığı, özünəməxsusluğu ilə diqqət çəkir. Bu orijinallıq xalqın yaradıcılıq prosesində müxtəlif əşyalara, predmetlərə münasibətində, yavaşmasında daha çox özünü göstərir. Bu predmetlər xalqın məişəti, davranışı, geyim tərzini ilə bağlı olub, eyni zamanda arxaik-mifik düşüncə tərzini də özündə əks etdirir. Məsələn, daha çox köçəri həyat tərzini keçirən və ovçuluqla məşğul olan türk xalqlarının şifahi yaddaşında və şifahi yaradıcılığında, əlbəttə ki, at, ox, yay, qılınc, çadır kimi predmetlər əsas idi. Bunlar, eyni zamanda həm də metaforik düşüncə tərzinin müqayisə predmetləri kimi də çıxış edir. Yəni xalq, şifahi yaddaşında müəyyən hadisəni, əşyanı özü üçün ən doğma, vacib hesab etdiyi predmetlə müqayisə edir. Bu mənada, şifahi yaradıcılıq məhsulu olan folklor mətnlərində qəhrəmanların məişəti, davranışı, geyimi ilə bağlı işlənən hər bədi detail da özlüyündə simvolik mənaya malik olur. Bu predmetlərə nümunə kimi üzük, qılınc, kəmə, sırğa, balta, güzgü, bıçaq, qayçı, düymə, köynək və s. göstərmək olar.

İşin məqsədi: Folklor mətnlərində işlənən əşyaların, predmetlərin ifadə etdikləri müxtəlif mənalara diqqət çəkmək və mətnə bu detalların işlənməsinin vacibliyi məsələsinə toxunmaqdır.

Tədqiqat obyektini: Məqalədə tədqiqat obyektini kimi Azərbaycan folklorunun müxtəlif janrlarına aid mətnlərdən istifadə olunmuşdur.

Əsas hissə:

Üzük nağıllarda fetişist təfəkkürün məhsulu kimi diqqəti cəlb edir (11, 178). Bu təfəkkürə əsasən əşyalar özündə müəyyən ruhu saxlamaqla, eyni zamanda həm də qeyri-adi güc və qüvvənin hərəkətə gətirilməsinə kömək edir. Bundan əlavə mətnlərdə üzük xalqın bu gün də yaşayan nişanlanma, əhd-peyman bağlama kimi adətlərini simvolizə edir. "Kitabi-Dədə Qorqud" da pərinin Təpəgözün barmağına taxdığı üzük qeyri-adi gücün mifik təcəssümüdürsə, Beyrəyin Banıçıqəyin barmağına taxdığı üzük əhd-peyman bağlama mərasimini əks etdirir. Bu ritualın izlərinə nağıllarımızda da ("Şəms və Qəmər" (2, 10), "Ölü Məhəmməd" (1,185)) kifayət qədər rast gələ bilərik. Folklor mətnlərdə üzük tənınmanı da bildirə bilər. On altı il sonra Beyrək ozan qiyafəsində öz toyuna gəlir. Beyrəklə Banıçıqək arasında olan dialoqda üzük identifik əlamət kimi çıxış edir. Məhz üzüyün "nişanlarını" dedikdən sonra Banıçıqək Beyrəyi tanıyır. "Kitabi-Dədə Qorqud" da üzük tamamilə başqa bir ritual-mərasimin əsas atributu qismində də çıxış edir. Əsirlikdən yurduna qayıdan Beyrək Banıçıqəyin toyuna gəlib çıxır. Görür ki, Oğuz bəyləri hamısı toplanıb və ox atma mərasimi keçirirlər. Oğuz bəyləri hamısı kürəkənin üzüyünü nişan alıb atırlar. Beyrək də həmin mərasimə qoşulur və öz Yalançı oğlu Yalınçıqın yayını dartıb qırır, kürəkənin üzüyünü öz oxu ilə vurub paralayır (10, 219). Paralanmış üzük isə, təbii ki, tamamlan-

mamış toy mərasimini simvolizə edir. Yayın qırılması sahibinin də taleyinin uğursuzluğu demək idi. Buna görə də Yalançı oğlu Yalancıq istəyinə çata bilmir. Burada diqqətə çatdırmaq istədiyimiz maraqlı məqam isə toyda kürəkənin üzüyünün nişan qoyularaq keçirilən oxatma mərasimi ilə bağlıdır. Bu qədim oğuz adəti, güman ki, sonralar unudularaq tamam yaddan çıxmışdır. Folklorşünas V.Propp üzük, saç kimi əşyaları ruh çağıran predmetlər adlandırır (14, 177).

Qılınc qəhrəmanlıq dastanlarında qəhrəmanın ən yaxın köməkçisi, onun igidliyinin və yenilməzliyinin ən vacib atributu kimi çıxış edir. Hətta xalq bəzən öz qəhrəmanını yenilməz etmək üçün ona qeyri-adi gücə malik qılınc da bəxş edir. “Koroğlu” dastanında Koroğlunun misri qılıncı ildırım parçasından idi. Bu, Koroğlu üçün əlavə məğlubedilməz güc qaynağını simvolizə edirdi. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da qılınc daha çox “qara polad üz qılıc” təşbehi ilə ifadə olunur və gücün, qüvvətin rəmzi kimi çıxış edir. Hətta abidənin Vatikan nüsxəsində Beyrək üçün gətirilən qiymətli və qeyri-adi hədiyyələr arasında qılınc da olur (8, 103). Lakin qılınc bəzən tamamilə fərqli arxaik-ritualın icrasında da vacib detal kimi iştirak edir. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” da “Uşun qoca oğlu Səgrək boyu”nda Səgrək toy gecəsi nişanlısı ilə arasına qılınc qoyur. Boyun məzmunundan da göründüyü kimi, araya qoyulan qılıncsansa ritualın icrasına qoyulan qadağa kimi qəbul olunur. Bu andıçmə və andın pozulması qadağası ilə bağlıdır. Səgrək nişanlısı ilə arasına qılınc qoymaqla toy ritualının tamamlanmasına mane olur. Orta-ya qoyulan qılınc həm də qəhrəmanlıqların qovuşmasına çəkilən sədd kimi də anlaşıla bilər. Oğuzların məşhur andında da işlənir ki, “*qılıncıma doğranım, oxuma sancılım...*”. İnsanın başqa qılıncı yox, məhz öz qılıncı ilə doğranması, öz oxu ilə vurulması igid üçün, əlbəttə, faciəli tale idi. Bu mənada, toy gecəsi araya qoyulan qılınc toy mərasiminin yarımçıq qalmasına səbəb olursa, başqa bir ritual mərasimin – and mərasiminin icrasını təmin edən detal kimi simvolizə edilə bilər. Bəzən qılınc həm də günahın bağışlanmasını təmin edən detal kimi çıxış edir. Yenə “Kitabi-dədə Qorqud” da Bayrəyin yalandan ölüm xəbərini gətirib Banıçıçəklə evlənmək istəyən Yalançı oğlu Yalancıq canının bağışlanması üçün Beyrəyin qılıncının altından keçir. “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy” da Basat Təpəgözün başını mağaradakı sehrlı qılıncı ilə kəsir. Deməli, bütün bu sadaladığımız süjetlərdə qılınc sakral atribut kimi çıxış edir.

“Abbas və Gülgəz” dastanında şah aşiq Abbası sınamaq qərarına gəlir. Sarı Xoca bir evə əlvən fərşlərin altından zəhərli almaz qılıncı düzür ki, Aşiq Abbas keçəndə parçalanıb ölsün. Lakin Abbas bu hiylənin də üstünü açır və evin qapısının ağzında dayanıb belə bir şeir deyir:

*Əttar dükənində bir molla gördüm.
Tutubdu dəstində varağımı gör!
Aldı cavabımdan, cavab anladı,
Döndərdi, mənanın var, ağımlı gör! (5, 185)*

Abbas sözünü qurtaran kimi almas qılıncının hamısı yastısına yerə düşür.

Qırmızı kəmərin və qayçının da xalqımızın arxaik təfəkküründə xüsusi simvolik mənası vardır. Folklor mətnlərində kəmərlər də qeyri-adi varlıqların gücü ilə əlaqələndirilir. Arxaik düşüncədə kəmərlər zülmətdə işığa sahib olmaq arzusunu simvolizə edir. Məhz buna görə də təzə gəlin köçən qızın belinə qırmızı kəmərlə bağlanması və ya qırmızı lent dolanması və bunun icrası əsnasında oğlan evinin nümayəndəsinin bunu xüsusi ritualla icra etməsi – xeyir-dua söyləməsi də yeni statusda qıza arzulanan uğuru, səadəti, işığı simvolizə edir. Yeni statusa keçmə mərhələsində inisiyasiya prosesi keçirən qızın belinə 7 dəfə qırmızı lenti doladıqdan sonra belinə bağlanması da həmin sakrallığın numeral göstəricisi kimi qiymətləndirilməlidir. Bu gün dilimizdə işlənən “bel bağlamaq” ifadəsi də “güvənmək, etibar etmək” mənasındadır. Qırmızı

kəmərlə təzə gəlinin belini bağlamaq da nəslin, soyun davamını, artımını ona etibar eləmək mənasından qaynaqlanır. Cənubi Azərbaycandan toplanan məhəbbət dastanlarında da ən çox təsadüf olunan simvolik predmetlər arasında balta və qayçıyı göstərə bilərik.

Bıçaq da şifahi xalq yaradıcılığında, folklor mətnlərində sakral, mistik mənası olan predmetlər sırasında qeyd oluna bilər. Belə ki, yuxuda tez-tez qorxan insanın yastığının altına gizlicə bıçaq qoyulması da həmin sakral inancın simvolik ifadəsi olmalıdır. Bir xalq bayatısında bıçaq sevgilisi üçün darıxan aşıqın həsrətinin ağırlığını simvolizə edir:

*Qarpızı bıçaqlaram.
Dörd yana saçaqlaram.
Yar yadıma düşəndə,
Yastığı qucaqlaram.*

Xalq yaradıcılığında **güzgü** də predmet kimi iki dünya arasındakı sakral keçidi simvolizə edir. Güzgü xalqın məişətində daha çox qadın gözəlliyinin tərənnümü ilə bağlı işlənən detal kimi çıxış edir. Eyni zamanda mifoloji düşüncədə o dünyaya – ruhlar aləminə keçidi simvolizə edən sakral əşyadır. Vəfat edən insanın üzərinə güzgü qoyulması, evdə olan güzgülərin parça ilə örtülməsi, körpə uşağın güzgüyə baxdırılmaması kimi inanclar da sakral məkan kimi güzgüdə şər ruhların olmasına inamın göstəricisidir.

Məhəbbət dastanlarında qadının **saçları** da gözəlliyinin tərənnüm vasitəsi kimi çıxış etməklə yanaşı, həm də simvolik olaraq sazı əvəzləyir. Yuxarıda saçın ruhlar aləmi ilə bağlılığı haqqında qeyd etdik. Dastanların qadın qəhrəmanları çox zaman saçlarından üç tel ayıraraq saz əvəzinə sinəsinə basır. Yəni qadın saçını arxaik-ritual düşüncədə sazı simvollaşdırır: “Pəri nələc qalıb on iki hörük saçlarından bir tel ayıraraq, sinəsiz elədi, görək Əsməri nə cür geri qaytardı” (5, 154), “Pəri on iki hörük pərişan saçından bir tel ayıraraq sinəsinin arasına basdı, incə barmaqlarını təzənə eləyib görək nə dedi” (5, 188). Hətta “Abbas və Gülgəz” dastanında sazın canlı obrazı da yaradılır (5, 132).

“Leyli və Məcnun” dastanında Leyli də eyni cür edir: “Anası belə deyəndə Leyli qızardı. Sonra siyah saçlarından üç tel ayıraraq sinəsinə basdı, aldı görək anasına nə cavab verdi” (5, 199). Eyni dastanda Qeysin anası Reyhan xanım da oğlunu pərişan görəndə “durub gəlir oğlunun yanına, gərdəsinə tökülmüş qulac saçını alıb sinəsiz elədi, görək Qeysə nə dedi” (5, 202). Eyni simvolik keçidə “Valeh və Zərnigar” dastanında da rast gəlirik: “Zərnigar yasəmən zülflərindən üç tel ayıraraq sinəsiz elədi, basdı bağrına. Mirvari barmaqlarını da təzənə eləyib yasəmən tellərə çəkdi, dedi” (5, 293). Qopuzun-sazın da türk etno-mədəni sistemində qeyri-adi gücə sahib müqəddəs nəsnə olduğu məlumdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” da işlənən “Dədəm Qorqud qopuzu hörmətinə vurmam” ifadəsi də bunun bariz nümunəsidir. Əgər qopuz, saz müqəddəs hesab edilirdisə, deməli, onun transformasiya olunduğu obraz – saç (tel) də eyni sakral funksiyaya malik olmalı idi.

Sırğa da folklor mətnlərində daha çox qadın gözəlliyinin tərənnümündə istifadə olunan aksesuar olsa da, bəzən mistik mənalara da ifadə edir. “Əsli və Kərəm” dastanında Kərəm Əslinin gözəlliyini vəsf edərkən belə deyir:

*Ataladı, analadı
Ördəklidi, sonaladı.
Qulaqları tanaladı
Ləl qırmızı geyinibdi (5, 119).*

“Abbas və Gülgöz” dastanında Becan Abbasın haqq aşığı olmasını sınavan zaman ona müxtəlif hiylələr – sınaqlar qurur. Abbas bütün sınaqlardan üzüağ çıxır. Pəri xanım da yuxarıdan baxıb bu işə sevinir. Başını bulayıb gülmək istəyəndə qulağındakı sırğanın səsi otağa düşür. Abbas sırğanın səsinə eşidib aşağıdakı şeiri deyir:

*Mənim yarım qaş oynadar, baş bular.
Göz süzdürər, dil tərpadər, baş bular
Qıbləğahım başım üstədən baş bular.
Tez azdı, sırğanın var ağımi gör! (5, 185).*

Bunun doğruluğunu yoxlamaq üçün Şah Abbas Pəri xanımın yanına adam göndərir və əmin olur ki, sırğalar həqiqətən səs edib. Göründüyü kimi, qadının qulağında aksesuar kimi asılan sırğa səs çıxararaq haqq aşığına kömək edən bədii detala çevrilir.

Papaq folklor mətnlərində daha çox sehrlı, köməkçi predmet qismində çıxış edir. Geyim aksesuarı olan papaq fərqli etno-mədəni sistemlərdə xüsusi məna kəsb etmişdir. Şamanlar baş geyiminə və onun quruluşuna xüsusi önəm verirdilər. Qızılbaşlar on iki imam eşqinə başlarına on iki zolaqlı papaq qoyurdular. Xalqımızın düşüncəsində də papaq kişi üçün ən mühüm simvollarından biri hesab olunur. Professor Təhsin Mütəllimov Ə.Haqqverdiyevin yaradıcılığı ilə bağlı belə bir fikir səsləndirir ki, “Haqqverdiyev əsas etibarilə baş geyiminə diqqət yetirir. Bu detal çox vaxt surətin ictimai vəziyyəti və fərdi xarakteri haqqında təsəvvürü tamamlamağa xidmət edir” (13, 223).

Köynək də ilk anlamda sadəcə üst geyimi kimi xarakterizə olunsa da, özündə bir çox fərqli, sirlı mənalara da ehtiva edir. Bu əşyadan həm yazılı ədəbiyyat nümunələrində, həm də şifahi yaradıcılıq materiallarında bədii detal kimi istifadə olunur. “Yusif və Züleyxa” əsərində atası Yaqub peyğəmbər oğlu Yusifə köynək göndərir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Banıçıçək nişanlısı Beyrəyə qırmızı qaftan (köynək) göndərir. Daha sonra Yalançı oğlu Yalınçıq da Beyrəyin köynəyini qana bulayaraq Oğuz bəylərini Beyrəyin öldüyünə inandırır. Əgər Banıçıçəyin göndərdiyi köynək toy müjdəsi verirsə, Yalançı oğlu Yalınçıqın gətirdiyi köynək ölümü – qara xəbəri simvolizə edir. Əsirlikdən qayıdan Beyrəyə bacıları onun qaftanını (köynəyini) verirlər və Beyrək bu köynəkdə tanınacağını anlayıb onu geyinmir. Deməli, köynək həm də identifik nişan kimi simvolizə oluna bilər. Öz köynəyində tanınacağını anlayan Beyrək boynuna dəvə çuvalı keçirir. Təsadüfi deyil ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da düşmənlər də “köynəyinin arxası yırtıqlı” təyini ilə təsvir edilir. Eposun sonuncu boyunda Bamsı Beyrəyin dilindən verilən aşağıdakı misralarda *qaftan (köynək) – kəfənlə* qarşılaşdırılır, müqayisə edilir:

*Qazanın yaxşı qaftanların çox geymişəm
Bilməzsəm, kəfənim olsun (10, 166).*

Köynək həm də doğmalığ rəmzi kimi verilə bilər. “Koroğlu” dastanında Eyvazı oğulluğa götürən Nigar xanım onu köynəyinin yaxasından keçirir və doğmalaşdırır.

Köynək xalq bayatılarında da tez-tez rastlanan predmetlərdəndir. Xoynat üzərində qurulan İraq-türkman xalq mahnısında belə deyilir:

*Kətan köynək dizdən yar
Həyəm aldım üzdən yar.
Uyma ellər söziyə,
Ayaq kəsmə bizdən, yar!*

*Kətan köynək, bədən dar
Məni qoyub gedən yar.
Əvvəl belə deyildin,
Səni bir öyrədən var (6, 143).*

Xalq yaradıcılığında işlənən belə detallardan biri də **düymədir**. Düymə geyim aksesuarı kimi müasir dövrümüzə də həm kişi, həm də qadın geyimlərinin vacib detallarındandır. Diqqətimizi çəkən maraqlı məqam budur ki, papaq daha çox kişi qəhrəmanların geyimi ilə bağlı işlənirsə, şifahi və yazılı mətnlərdə düymə daha çox qadın geyim aksesuarı kimi işlənir.

Düymənin də həm şifahi yaradıcılıqda, həm də yazılı ədəbiyyatda maraqlı poetik ifadə şəkilləri ilə rastlaşırıq. "Kitabi-Dədə Qorqud"da "Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy" da Qazan xanın məclisində olan kafir qızlarının tərənnümü zamanı düymə detallı diqqət çəkir: "Doquz qara gözlü, xub yüzlü, saçı ardına örülü, **köksi qızıl düyməli**, əlləri biləgindən qınalı, barmaqları niğarlı məhbub kafir qızları" (10, 37).

"Abbas və Gülgəz" dastanının sonunda şair Vəlinin dilindən verilən duvaqqapmada da gözəlin zahiri görkəminin tərənnümü zamanı düymə detallı təsvir edilir:

*...Yoldaşı ilqarlı gəlin.
Ağ sinəsi qarlı gəlin.
Yenə ucu düymələnib
Əttar sədri parlı gəlin (5, 193).*

"Nəcəf və Pərzad" dastanının sonunda aşiq Nəcəfin dilindən deyilən duvaqqapmada da aşiq gözəlin zahiri gözəlliyini və geyimini tərənnüm edərkən yenə "**gümüş düymə**" detallından istifadə edir:

*Asta yeri, bir ərzim var,
Adı Gilə, ağrın alım!
Gümüş əzdir, düymə düzdür,
İncə belə, ağrın alım! (5, 267).*

Düymə sakral atribut kimi "Əsli və Kərəm" dastanında da işlənir. Hələb paşasının təkidi ilə Qara keşiş Əslini Kərəmə verməyə məcbur olur. Paşanın əmri ilə qırx gün, qırx gecə toy, şadlıq olur. Əslini Kərəmə verirlər. Keşiş çox hiyləgər və cadugər idi. Tez qıza qırmızı xaradan don hazırladır. Döşünə tilsimbənd düymələr tikdirir. Üçüncü gün Əslinin yanına gəlib donu öz əli ilə ona geyindirir və deyir ki, bu düymələri özün açma, qoy düymələri Kərəm açsın. Kərəm gəlin otağına girib görür ki, Əsli xan alxaraya (qırmızıya) bürünüb, özünə də yetmiş yeddi qələm ilə bəzək vurub. Əsli Kərəmə deyir ki, "atam babal salıb ki, donumun düymələrini sən açasan" (5, 119). Kərəm nə qədər çalışsa da, düymələri aç bilmir. Kərəm başlayır oxumağa

*Aman fələk, dad eylərəm əlinnən,
Açılsın Əslidən düymə, mən öldüm.
Əsli xan ağlayar, Kərəm alışar
Açılsın Əslidən düymə, mən öldüm (5, 120).*

Kərəm oxuyanda Əslinin yaxasındakı düymələrdən biri açılır. Daha sonra Kərəm yenə oxuyub Allahı, peyğəmbəri, imamı köməyə çağırır. Əslinin yaxasındakı düymənin o biri də açılır, lakin yuxarıdakı düymə yenidən bağlanır. Tilsim pozulmur. Kərəm ağlaya-ağlaya təkrar oxuyur:

*Atan keşiş, kilsələrdən kəndi var.
Hiyləgərdir, dilmək olmur, fəndi var.
Bir düymənin həştad səkkiz bəndi var
Açılsın Əslidən düymə, mən öldüm (5, 120).*

Kərəm sözünü qurtaranda düymələr sona qədər açılır. Sonuncu düymə açılarda digər düymələr təkrar bağlanır. Kərəm yenidən oxuyaraq düymə kəsən zərgəri lənətləyir:

*Düymə kəsən zərgər, əlin qurusun
Açılsın Əslidən düymə, mən öldüm (5, 121).*

Düymələr yenə bir düymə qalanacan açılır. Kərəm bir bənd də oxuyanda təkrar bütün düymələr bağlanır. Bir neçə dəfə düymələr sonuncu düyməyə qədər açılıb-bağlanır. Sonuncu düymə açılarda bir od çıxıb Kərəmin sinəsinə düşür. Kərəm yanmağa başlayır və alovunu söndürmək mümkün olmur. Kərəm tamam yanıb külə dönür. Göründüyü kimi paltarda detal kimi daha çox qadın gözəlliyinin tərənnümündə istifadə edilən düymə dastan mətnində şərin təmsilçisi olan Qara keşişin çirkin niyyətinin simvolik ifadəsi kimi çıxış edir.

Molla Cümənin düzüb-qoşduğu "Baxış bəy və Leyla xanım" dastanında da düymə oxşar mənanı ifadə edən detal qismində çıxış edir. Baxış bəy də Leylanı axtara-axtara bir naməlum şəhərə gəlir. Şəhərin kənarında rast gəldiyi bir qarından onu qonaq saxlamasını xahiş edir. Baxış qarına "qarı nənə" deyəndə bu söz qarının xoşuna gəlmir. Qarı Baxışa deyir ki, "paltarımı dəyişsəm, 17 yaşlı qıza oxşayaram". Qarı Baxışı evinə gətirir. Özü yan otağa keçib paltarını dəyişib *qoşa düyməli* təzə paltarını geyinir və Baxışın yanına gəlir. Qollarını Baxışın qoynuna salıb üzündən-gözündən öpür, nazlanıb işvələnir. Baxış qarına bərk acıqlanır. Qarı Baxışa belə deyir:

*Mən sənəin Leyla yarınam.
Getmə, oğlan, getmə, dayan.
Bəslənmiş qoşa narınam,
Getmə, oğlan, getmə, dayan (12, 573).*

Daha sonra qarı Baxışdan onun paltarını qucaqlamasını istəyir:

*Amandı, quc qumaşımı.
Getmə, oğlan, getmə, dayan.*

Göründüyü kimi, qarının geyindiği təzə paltarda təsvir olunan yeganə detal *qoşa düyməsidir*. Qarının paltarının rəngi verilməsə də, *qoşa düyməli* olması xüsusilə vurğulanır. Qarı Baxışdan dönə-dönə onu qucaqlamasını istəyir. Ehtimal ki, qarının geyindiği paltarın da *qoşa düymələri* sehrli idi – tilsimli idi. Əgər belə olmasaydı, qarı paltarı geyəndən sonra Baxışa özünü Leyla kimi təqdim edib "mən sənəin Leyla yarınam" deməzdi və ya "əlli qıza dəyər nazım", – deyib nazlanmazdı. Süjeti "Əsli və Kərəm" dastanına bənzəyən "Baxış bəy və Leyla xanım" dastanı nikbin sonluqla tamamlanır.

Düymə təkcə aksesuar kimi yox, mifoloji düşüncədə həm də qadın bədəninin gözəlliyinin, cazibəsinin qoruyucusu kimi də simvollaşır.

Düymə bədii detal kimi folklorun digər janrlarında da müəyyən funksiya daşıyır. Buna nümunə kimi xalq oyunları içərisində "Düymə-düymə" oyununu, uşaq sanamaları arasında "*İynə-iyənə, ucu düymə*" misraları ilə başlayan sanamanı göstərə bilərik.

“Düymə-düymə” oyununda bir neçə nəfər iştirak edir. Əvvəlcə düyməni gizlədəcək adam seçilir. Ona görə də bir nəfər iştirakçılarını sıra ilə yığıb sayır:

- A pişiy, kimin pişiyisən?
- Molla Əhmədin pişiyiyəm.
- Molla Əhmədin nəyi var?
- Bir oğlu, bir qızı var.
- Çaqqır-çuqqur çayı var.
- Göy muncuxlu iti var.
- Əlli batman yağı var.
- Onca arşın bığı var.
- Əvində bir xanım var
- Oturub kilim toxuyur.
- Onnan kiçiy qardaşı
- Allahın kəlamın oxur (7, 402-403).

Son misra kimdə bitərsə, həmin adam əlindəki düyməni papaqların, ya da yaylıqların altında gizlədir. Kim düymənin yerini düzgün tapsa o bir xal qazanır. Əgər səhv desə, təkrar bir də düyməni axtarır.

Uşaq sanamaları içində yayğın olan “İynə-iyənə, ucu düymə” sanamasında da düymə aksesuar kimi deyil, arxaik düşüncənin simvolik relikti kimi qiymətləndirilməlidir:

*İynə-iyənə
Ucu düymə.
Şam ağacı
Şatır keçisi
Qoz ağacı
Qotur keçisi (4, 428).*

Bundan əlavə folklorun geniş yayılmış bayatı janrında da bədii detal kimi düymədən istifadəni görə bilərik. Düymə aksesuar kimi daha çox qadın gözəlliyi ilə bağlı işlənsə də, bəzi bayatılarda düymə kişiyyə aid aksesuar kimi işlənir:

*Oğlan, adın Əlidi
Qolların düyməlidir.
Çox gəzib, çox dolanma,
Qızlar deyər, dəlidir (3, 22).*

Həmin bayatının başqa bir variantı da aşağıdakı kimidir:

*Oğlan adın Əlidi.
Qolları düyməlidir.
Qurban olum qardaşa
Səfərə getməlidir (3, 100).*

Düymə bəzən ölüm, ayrılıq məfhumunun metaforik bənzətməsi kimi çıxış edir:

*Baləkən böyük kənddi.
Düyməsi qızıl bənddi.
Ölüm Allah əmriddi,
Ayrılıq yaman dərdədi (3, 24).*

Başqa bir xalq bayatısında düymə ağ rənglə yanaşı işlənir:

*Məsinə, can məsinə.
Ağ qolun düyməsinə.
Bu canım qurban olsun,
Balamın kirvəsinə (3, 193).*

Və ya düymə sevgilinin köynəyindəki bəzək aksesuarı kimi metaforik təsvir detallı qismində çıxış edir:

*Yar köynəyi bizdədi,
Düymələri düzdədi.
Getdim yarı görməyə,
Dedilər Təbrizdədi (3, 195).*

Bəzən düymə qızların yaxasında sadəcə aksesuar kimi təsvir olunur. Lakin arxaik düşüncədə düymə, əslində, qızlar üçün təmizliyin, bakirəliyin qorunmasını təmin edən mistik, simvolik detaldır. Maraqlıdır ki, bədii mətnlərdə qadın bədəninin gözəlliyinin tərənnümü zamanı ən çox müraciət olunan və haqqında ən çox şeirlər yazılan, müqayisələr, bənzətmələr edilən detal düymədir. Çünki yaxada olan düymə arxaik-ritual qatda həm də qadın bədəninin gözəlliyinin, cazibəsinin simvoludur. Xalq bayatısında deyildiyi kimi:

*Ağacdakı xurmalar.
Qız, yaxanda düymələr.
Qız, üstündə qan olar.
Qaş-gözün az sürmələ (3, 202).*

Bayatı üstündə oxunan aşağıdakı toy nəğməsində də düymə yarına qovuşmağa can atan oğlanın arzusunun simvolik ifadəsinə çevrilir:

*Yeri-yeri, gəlirəm.
Ağam, xan otağında.
Qolumu düyməlirəm,
Ağam xan otağında.
Aç qoynunu, mən girim.
Əsgərlikdən gəlirəm*

Düymə metaforik simvol kimi dünya ədəbiyyatında da işlənir. Hans Xristian Andersonun "Düyməkik" nağılı buna misal ola bilər (9, 160).

Nəticə: Nəticə olaraq deyə bilərik ki, xalq yaradıcılığında işlənən hər bir detalözündə aid olduğu sosial-mədəni sistemin bir izini mühafizə edərək daşdığı həqiqi məna yükündən əlavə, arxaik-mifik dəyərləri də simvollar şəklində kodlaşdırıla bilər. Buna görə də folklor mətnlərində təsvir edilən ən adi detallar, əşyalar, predmetlər diqqətlə təhlilə cəlb edilməlidir. İnanırıq ki, belə predmetlərin təhlili həmin sosial-mədəni sistemin daha dərin qatlarına nüfuz etməyə və qaranlıq qalan bir çox sirli məqamların aşkara çıxarılmasına imkan yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov Ə. Azərbaycan nağılları. Beş cildə. III cild. Bakı, Şərqi-Qərbi, -296 s.
2. Axundov Ə. Azərbaycan nağılları. Beş cildə. IV cild. Bakı, Şərqi-Qərbi, -336 s.
3. Azərbaycan bayatıları. Bakı. Elm və təhsil. 2022 -316 s.
4. Azərbaycan Folklor Antologiyası. XII kitab. (Zəngəzur folkloru). Bakı, Səda, 2005, -428 s
5. Azərbaycan Folklor Külliyyatı. XX cild. Dastanlar (X kitab). Bakı, Nurlan, 2010, -392 s.
6. Azərbaycan folkloru antologiyası, II kitab (İraq-türkman folkloru). Bakı, Nurlan, 2009, -436 s.
7. Azərbaycan Folkloru Antologiyası. VIII kitab (Ağbaba folkloru), Bakı, Səda, 2003, .
8. Dədə Qorqud kitabı (Vatikan nüsxəsi). Bakı. Xan. 2018. -288 s.
9. Hans Xristian Anderson. Nağıllar. Bakı. Öndər. 2004, -160 s.
10. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Öndər, 2004, -376 s.
11. Qarayev S. Quliyev H. Azərbaycan nağılları: Obrazlar və funksiyalar. Bakı. Savad. 2021. -456 s.
12. Molla Cümə.Əsərləri. Bakı, Lider, 2006, -573 s.
13. Mütəllibov T. Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin poetikası. Bakı, Yazıçı, 1988, - 328 s.
14. Пропп В.Я. 1946. Исторические корни волшебной сказки. Л., изд. Ленинградского университета, -340 с.

UDC: 37/005.6**DOI:** <https://doi.org/10.30546/09081.2024.1.1017>

ANALYSING RISK FACTORS IN HEIs: APPLICATION IN BAKU ENGINEERING UNIVERSITY (BEU)

KHAZAR NAJIMBAYLI

Baku Engineering University,
Baku, Azerbaijan
xanacimbayli@beu.edu.az

SAID JAMALOV

Baku Engineering University, Bachelor's degree
Baku, Azerbaijan
camalovsc@gmail.com

ARTICLE INFO	ABSTRACT
<p><i>Article history:</i> Received: 2024-07-07 Received in revised form: 2024-08-07 Accepted: 2024-09-11 Available online</p> <p>Keywords: Risk, Risk management, Risk statistics, Risk analyzing</p>	<p><i>In recent years, the subject of risk management has received increasing attention both in the academic literature and in the world of business and management. This method aims to eliminate potential threats in a planned and programmed manner and to create plans to intervene in the situation before possible negative events occur. In this article, first of all, what is the risk? Risk management in a higher education institution and what the risks are, followed by explanations about the statistical data obtained as a result of the survey research conducted by (BEU) (with the participation of students studying in the 2023-2024 academic year).</i></p>

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ RİSK FAKTORLARININ TƏHLİLİ: BAKİ MÜHƏNDİSLİK UNİVERSİTETİNDƏ TƏTBİQİ

XÜLASƏ

Son illərdə risklərin idarə edilməsi mövzusu həm akademik ədəbiyyatda, həm də biznes və menecment dünyasında artan diqqəti cəlb edir. Bu üsul planlı və proqramlaşdırılmış şəkildə mümkün təhlükələri aradan qaldırmaq və mümkün mənfi hadisələr baş verməmişdən əvvəl vəziyyətə müdaxilə etmək üçün lazımi planlar yaratmaq məqsədi daşıyır. Bu yazıda ilk növbədə risk nədir? Ali təhsil müəssisəsində risklərin idarə edilməsi və Universitetlərdə risklərin nədən ibarət olması, ardınca (BEU) tərəfindən (2023-2024-cü tədris ilində təhsil alan tələbələrin iştirakı ilə) aparılan sorğu araşdırması nəticəsində əldə edilən statistik məlumatlar haqqında izahatlar verilir.

Açar sözlər: Risk, Risklərin idarə edilməsi, Risk statistikas, Risk təhlili

АНАЛИЗ ФАКТОРОВ РИСКА В ВУЗАХ: ПРИМЕНЕНИЕ В БАКИНСКОМ ИНЖЕНЕРНОМ УНИВЕРСИТЕТЕ ("БЭУ")

РЕЗЮМЕ

В последние годы тема управления рисками привлекает все больше внимания как в научной литературе, так и в мире бизнеса и менеджмента. Этот метод направлен на планомерное и запрограммированное устранение потенциальных угроз и создание планов по вмешательству в ситуацию до наступления возможных негативных событий. В этой статье мы рассмотрим, во-первых, что такое риск? Управление рисками в высшем учебном заведении и что такое риски, а затем пояснения по поводу статистических данных, полученных в результате исследования, проведенного БЭУ (с участием студентов, обучающихся в 2023-2024 учебном году).

Ключевые слова: Риск, Управление рисками, Статистика рисков, Анализ рисков

INTRODUCTION

This article explains what risks exist in the academic world, what risk management is, why it is important, etc. [9]. Risk management at universities is essential for everyone. Because in universities (for example as teachers or students) we often face problems and risks. If these risks are not identified, prevented, or managed, this creates problems for us (big or small) and these risks can become the main cause of these problems, regardless of whether the risks are big or small.

Information about Risk and Risk Management

What is risk?

Risk – This refers to the impact of Uncertainty or problems on objectives [9]. It was sometimes referred to as the likelihood that a hazard will cause harm, together with the severity of the injury, damage, or loss that may occur.

What is risk management?

Risk management theory provides a framework that includes identifying potential risks, analyzing the probability of each risk, developing appropriate risk mitigation strategies, and monitoring and adjusting the risk management plan [9]. This process aims to maximize potential benefits while minimizing potential negative consequences. [9]

Risk management has become an important topic in both academic and business circles in recent years. A widely accepted risk management approach usually consists of 4 steps [13]

Identification: Identifying possible risks and determining threats that the organization may face.

Risk Classification: At this stage of the risk management process, discovered risks are usually classified according to the following characteristics, although this classification may vary from sector to sector [13]

1. Nature of the Risk: Frequency of Occurrence, Severity, Likelihood (figure 2)
2. Type of Risk: Speculative Risk and Pure Risk (no gain possible)
3. Scope of Risk: Project. Organizational Unit. Whole Organization

Risk analysis involves identifying consequences, classifying risks, estimating impact using data (quantitative/qualitative), interpreting the results, and deciding on risk distribution (figure 1). Where data are not available, rough estimates are used for impact and probability assessment. [13]

LIKELIHOOD	CONSEQUENCES				
	Insignificant	Minor	Moderate	Major	Catastrophic
Almost certain	Medium	Medium	High	Extreme	Extreme
Likely	Low	Medium	High	High	Extreme
Possible	Low	Medium	Medium	High	High
Unlikely	Low	Low	Medium	Medium	Medium
Rare	Low	Low	Low	Low	Medium

Figure 1. Australia - New Zealand Standard for Risk Management [7]

Risk Matrix			LIKELIHOOD				
			VERY HIGH	HIGH	MEDIUM	LOW	VERY LOW
			10	8	6	4	2
SEVERITY	VERY HIGH Death	10	100	80	60	40	20
	HIGH Severe injury, Permanent disability	8	80	64	48	32	16
	MEDIUM Lost time injury	6	60	48	36	24	12
	LOW Non lost time - Medical Treatment	4	40	32	24	16	8
	VERY LOW Minor treatment	2	20	16	12	8	4

Figure 2. Evolution Of Risk Matrix [11]

Monitoring and Review: Continuously monitor implemented strategies' effectiveness, identify new risks, and update strategies. Risk mitigation is the process of minimizing hazards through strategies specific to the organization's industry, financial situation, and legal framework. Risk mitigation involves responding to analyzed risks in four possible ways. [13]

Avoid risky actions to prevent potential harm.

Transfer: Transferring the impact of risk to a third party through insurance or other mechanisms.

Mitigation: Taking measures to minimize the impact or likelihood of risk.

Acceptance: Choosing to do nothing and face the risk, trusting to chance. [13]

Risk Management Standards and Certifications - So far, we have learned concepts such as what is risk, what is risk management, etc. Are there official standards or certifications for risk management? So which are they?

Here is one of the world-renowned RISK Management certificates **ISO 31000**

ISO 31000 Risk management

The long-term success of an organization depends on many factors, including constantly evaluating and updating its offerings and optimizing its processes. As if that were not enough of a challenge, they also need to account for the unexpected in risk management. This is why ISO 31000 was developed for risk management.

ISO 31000 assures organizations at the level of operational continuity, economic resilience, professional reputation, and environmental and safety outcomes. In a world of uncertainty, ISO 31000 is specifically designed for any organization seeking clear guidance on risk management. [2]

What is ISO 31000?

ISO 31000, as an international standard, provides organizations with a scientific perspective on risk management. This standard includes general principles and guidance for organizations

to identify, analyze, assess, treat, monitor, and communicate risks. Organizations can create an effective risk management framework using this standard and through this framework, they can achieve their strategic goals more safely by increasing their sustainability. [2]

Why is ISO 31000 important?

ISO 31000 is crucial because it promotes a shared understanding of risks, integrates risk management into strategic decision-making, enhances operational efficiency, encourages a proactive approach to risk, and boosts stakeholder confidence by signaling robust preparedness to navigate uncertainties [2]

BENEFITS - Standard risk management principles provide efficient risk mitigation, resource allocation, and decision-making. They offer a consistent, adaptable framework for any organization, fostering communication and promoting a culture of continuous improvement. [2]

1. RISKS IN ACADEMIA (BEU UNIVERSITY)

Academia is a special place where people think deeply and discuss important ideas. Some think it has nothing to do with risks, usually connected to sports or business. However, this idea is not true. Risks are a part of everything we do, and academia is no different. Sometimes, academia forgets that things can change, and it might not be as safe as it seems. [13]

Let's try to understand the potential risk factors at a university :

- ◆ Academic risks
- ◆ Faculty-related risks
- ◆ Ethical risks
- ◆ Management risks
- ◆ Students-related risks
- ◆ Institutional risks
- ◆ Commercialization
- ◆ Violence
- ◆ Security
- ◆ Declining reputation
- ◆ Faculty Desertion [13]

Information about risks at the university

Academic Risks - Academic risks refer to potential risks linked to the activities of academics within the institution. These risks often include specific challenges in research and teaching. [13]

Research Risks

-Poor quality of research: Research that is not generally accepted by the scientific community or does not produce meaningful results, or even no results at all

-Wasteful research: A research project that spends more money and other resources than it has budgeted for.

-Environmentally damaging research [13]

Education Risks

- Ineffective Teachers: Teachers who convey inadequate information, and use outdated or irrelevant materials. [13]
- Inadequate Educational Resources: Teacher shortages, lack of teaching assistants, and lack of necessary materials.
- Unfair or Challenging Exams: Exams that do not measure the subject matter or are overly challenging.
- Students who do not complete their education: Students who pose an academic risk and try to accelerate their graduation at the expense of the institution's standards. [13]

Faculty-related risks

Ineffective Teachers: Motivating teachers who provide up-to-date information is important.

Educational Resources: Invest in adequate materials and technology.

Fair Exams: Exams that measure real understanding should be prepared.

Graduation Rate: Support should be provided to students. [13]

Ethical Risks

Ethical Risks are risks that may be present in the activities of higher education institutions. Higher education institutions have additional ethical risks beyond those of non-academic institutions [13]. These risks include the following:

Unethical Research Practices: Disregarding safety rules, violation of known regulations and practices - especially in research involving humans - misuse of research funds.

Plagiarism: Using the work of others without proper attribution.

Unethical Use of Students: Unauthorized experiments for private purposes or assistance in teaching.

Unethical Grading: Allowing grades awarded to students to be determined by improper influences. This risk can also arise from personal preferences unrelated to the student's performance on the course. [13]

Management Risks

Higher education institutions face unique management risks due to their distinct organizational structure. Let's delve into some of these risks:

Delayed Replacement of Weak Managers: Weak managers are sometimes not promptly replaced despite poor performance. This issue arises from the tradition in academic circles where faculty members themselves elect management positions.

Rotation of Successful Managers: Necessary rotations, such as changing rectors, deans, and department heads every few years, can disrupt successful leadership just when managers have settled into their roles. [13]

Students-related risks – Risks related to students can affect the success of higher education institutions and are important issues that need to be carefully addressed [13]:

Low Entrance Grades: Students' low entry grades can negatively affect their future performance. This damages the reputation of the institution and can lead to lower entry grades in future classes.

Grade Pressure and Easy Exams: Grade pressure is common among students and teachers. Grade inflation can affect the future careers of undergraduate and graduate students.

To mitigate these risks, institutions should develop programs and methods that support student success. Student-teacher communication and quality of education are also important.

Institutional risks:

Financial Risks

- Insufficient Funding for R&D: Lack of necessary funds for sustainable operation poses a serious risk, potentially forcing the institution to adjust its size, and activities, or face bankruptcy. [13]

- Bankruptcy: Closure or restructuring with significant consequences. [13]

Insufficient (non-financial) resources

For an institution to grow strongly, it needs more than just money and good teachers. It must also deal with important problems. [13] These problems include:

Classrooms: If there aren't enough classrooms, the timetable can be bad, and programs and activities won't work well.

Laboratories: If there aren't enough lab resources, it's hard to do research, which slows down the institution's progress.

Equipment: If there's not enough important equipment, the institution can't do its job well.

Knowledge Gap: If there's not enough information, things don't work well, and different processes aren't effective. [13]

Commercialization Risks

One big problem for universities is the constant risk of commercialization. As Bok (2003) points out, the most critical part of this risk is the danger of the university losing its "spirit and essence." Commercialization means the institution might shape itself according to its commercial interests, leaving aside academic values. [1], [13]

Violence - Behaviors involving violence perpetrated by students, faculty, or staff, or by outsiders accessing the institution's premises, pose significant risks.

Safety and Security

Everyone accepts a secure organization and offers a trustworthy environment. Distrust can have negative consequences, making the organization ostracized and negatively affected.[13]

Declining reputation

The reputation of higher education institutions can be significantly affected by internal or external factors. The institution's activities or external factors include potential risks that can negatively affect its reputation. Therefore, institutions should develop effective strategies to protect and strengthen their reputation.[13]

Faculty Dropout

An unplanned reduction in the number of teachers at a university can lead to serious problems. Faculty members are the foundation of a university, and their departure can negatively affect the reputation of the institution. Therefore, the unexpected departure of faculty members carries a great risk.[13]

Statistics from some official sources

1) In a study of HEIs, the Higher Education Funding Council for England (HEFCE, 2001) identified the risk categories (Fig. 3) they cover in their latest risk review;

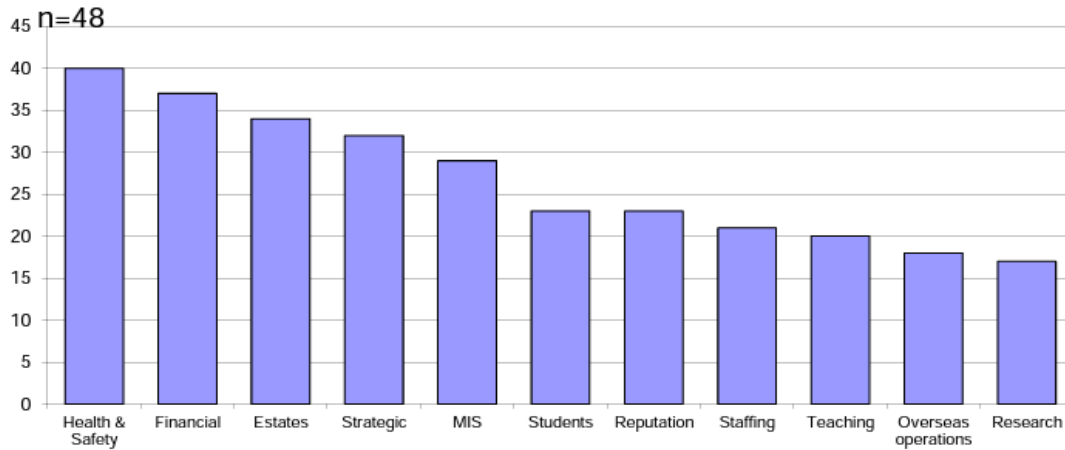

Figure 3. (HEFCE, 2001) Identified the risk categories in HEI's [10]

2) Each year, United Educators (UE) invites its members to share their institutions' most pressing risks in its Top Risks Survey (Fig 4). This year's list of top risks reflects responses from 105 colleges and universities that completed the survey in September 2022. The percentages in this report show the percentage of respondents who identified a specific risk.

Rank	2022 Top Risks*	Rank in 2020-21	Rank in 2019-20	Rank in 2018-19
1	Enrollment	1	1	1
2	Data Security	2	2	4
3	Recruitment and Hiring	Not ranked	9	Not ranked
4	Operational Pressures	4	6	3
5	Student Mental Health	New in 2022**		
6	External Pressures	Not ranked	Not ranked	7
7	Regulatory and Legal Compliance (Non-Title IX/VAWA)	7	5	8
8	Facilities and Deferred Maintenance	6	4	Not ranked
9	Public Safety	10	Not ranked	10

Figure 4. UE September 2022 Top Risks Survey [12]

Participants were also asked about identifying emerging or evolving risks that they predicted would gain greater urgency in the coming years (Fig. 5).

2019/20	2020/21	2021/22	2022/23
Pensions	Cyber security and information governance	Financial sustainability	Cyber security
International student recruitment	COVID-19	Cyber security	Sustainability, environment and climate change
Business continuity / cyber security	Student experience	Student experience	Financial sustainability
Postgraduate student recruitment	Mental wellbeing	Research	Infrastructure: university estates and capacity
Undergraduate student recruitment	Student recruitment	Infrastructure	IT infrastructure

Figure 5. Risks by Year (2019-23) [12]

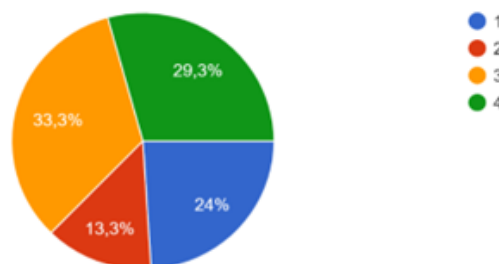
2. Risk Statistics Were Obtained From Surveys Conducted At Baku Engineering University during the 2023-2024 Academic Year.

So far, we have talked about everything related to Risk Management and then showed you some statistics from some sources. Now we have conducted an online survey with the students of Baku Engineering University for the academic year 2023-2024 about the risks at the university. Finally, as a result of this survey we have obtained important statistics and information about the risks or challenges faced by some of the surveyed students.

We share with you the results of this survey:

First of all, we would like to give a brief overview of the students who participated in the survey before moving on to the results. 75 students participated in the survey. Of these participants, 96 % were BEU students. **75 responses**

Also, according to our statistical results, we know which semester (A) students they are and which faculty they are studying at (B). **75 responses**

(A) Which semester they are students

(B) Faculty the students study in :

- a. Faculty of Engineering – 21.3 %
- b. Pedagogical faculty – 17.3
- c. Faculty of Economics and Management – 20 %
- d. Faculty of Architecture and Construction – 41.3%

3. STATISTICAL RESULTS OF QUESTIONS

So, now you have a brief overview of the participating students. Now let's take a look at the statistical results of the survey questions answered by BEU students in the 2023-24 academic year.

75 RESPONDENTS

1) How do you assess the public safety of the university?

STRONG – 49.3% NORMAL – 49.3 % WEAK – 1.4%

2) Are you satisfied with the general health services of the university?

Very satisfied - 17.3% Satisfied – 56% Partially satisfied – 24% Not satisfied – 2.7%

3) Are you satisfied with the quality and health of the food sold in Canteens or Dining Halls?

Very satisfied – 20 % Satisfied – 57.3 % Partially satisfied – 13.3 % Not satisfied – 9.3 %

4) Does the university have any measures in place to protect the health and well-being of students, and if so, do you use them?

Yes, I use it – 28.8 % No, I don't use it - 47.9 % Events are not held – 23.3%

5) Are you satisfied with the resources of your university (laboratories, classrooms, auditorium, smart board, library, etc.)?

Delighted – 29.3 % Satisfied – 41.3 % Partially satisfied – 29.3 % Not satisfied – 8 %

6) Do you agree with the teaching or teaching methodology of the course offered at the university?

I completely agree – 32 % I agree – 48 % Partially Agree – 12 % I do not agree – 8 %

7) Are you satisfied with the functioning of exams and subjective evaluation at your university?

I completely agree – 29.3 % I agree – 44 % Partially Agree – 21.3 % I do not agree – 5.4 %

8) Are you satisfied with the transportation system you use to get to (or from) your university?

Delighted – 13.3 % Satisfied – 22.7 % Partially satisfied – 34.7 % Not satisfied – 29.3 %

9) Where or to whom do you turn to solve the problems, you face when planning your university career?

In the responses to this question, 44 % of the students answered "none", 25 % received support from Career Counseling services, 12 % received help from Mentors, and the remaining percentages were divided into some categories. Students generally solved their problems either on their own, with their families, or with their teachers or academic advisors.

10) In conclusion, are you satisfied with your choice of university?

Delighted – 42.7% Satisfied – 36 % Partially satisfied – 17.3 % Not satisfied – 4 %

4. RESULTS AND SUGGESTIONS

Finally, as a result of this survey, we obtained important statistics about the risks and challenges some of the surveyed students faced.

75 students participated in the survey. And based on the participation of these students 4 main risks were identified at Baku Engineering University. And we learn that there is at least one ISO Certification to manage each risk.

So let's get to know the most important risks of Baku Engineering University and learn about the ISO standards that are necessary for us to manage them:

A. One of the biggest risks at the moment is the transportation problem for the university. Students have a lot of trouble using transportation and waste a lot of time on the roads.

Solution Suggestion: Shuttles running on standard routes can be established for BEU students. ISO 39001 standard can be applied to solve the transportation problems faced by the university. This standard aims to reduce the risks that may occur in transportation. [5]

B. The second major threat: is safety and health. Since BEU's land is vast and semi-desert, some animals can be dangerous (foxes, snakes, etc. have been seen on the campus grounds).

Solution: Students should know first aid rules. The health services of the university should be strengthened. Safety and health concerns related to possible encounters with dangerous animals in a semi-desert area can be addressed by implementing ISO 45001 certification, which focuses on occupational health and safety management. ISO 45001 can help identify and manage the risks associated with wildlife encounters and ensure the safety of individuals on university grounds.[4]

C. Unfortunately, students and even professors experience problems with projectors, smart boards, or computers in some classrooms during lectures. As a result, the effectiveness and quality of the lecture is reduced.

Solution: The ISO 41012 standard can be applied to this situation. The ISO 41012 standard covers facilities management systems and ensures that facilities are managed effectively. This can improve the quality of lessons by ensuring that the technological equipment in classrooms is working properly. [3]

D. Another problem for students is that food products sold in canteens and cafeterias are sold at high prices and not at reasonable prices.

Solution Suggestion: The university could finance this and redesign the pricing strategy with students in mind. Or the ISO 22000 standard can be implemented to solve this problem. The ISO 22000 standard covers food safety management systems and sets requirements to ensure the safety and quality of food products in the supply chain. It also helps businesses manage food safety risks and provides consumers with reliable and affordable food products.[6]

5. CONCLUSION

This article explains what risk is, how risk management is applied, how we learn about risks, etc. Then we saw what problems students face as a result of the research.

And the university needs to be able to manage these risks. They need to know that risk-averse institutions are not exempt from potential problems, so universities need to know and practice effective risk management and if they can manage risks properly, they can see that there are many benefits of practicing risk management in higher education institutions. For example, to mention

- Increased risk sensitivity of academic and administrative staff
- Efficient use of resources, increased success rate;
- Stronger resilience in the face of risks (financial, reputational, organizational). They will be able to reap benefits in such areas.

REFERENCES:

1. BOK D.C., *Universities in the Marketplace: The Commercialization of Higher Education*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 2003.
2. International Standards organizations website (ISO 31000:2018)
Website: <https://www.iso.org/iso-31000-risk-management.html>
3. ISO 41012: 2017 - Facility management. Website: <https://www.iso.org/standard/68168.html>
4. ISO 45001:2018 - Occupational health and safety.
Website: <https://www.iso.org/iso-45001-occupational-health-and-safety.html>
5. ISO 39001:2012 - Road traffic safety (RTS) management systems
Website: <https://www.iso.org/standard/44958.html>
6. ISO 22000:2018 - Food safety management
Website: <https://www.iso.org/iso-22000-food-safety-management.html>
7. Kent Wall, *THE TROUBLE WITH RISK MATRICES*
8. L. Ruzic-Dimitrijevic. *A Publication of the International Institute for Applied Knowledge Management Volume 2, Issue 1, 2014 (2014)*
9. Marek Polak. *Risk Management in Internationalization of Higher Education Volume No. 2, 2018. ID: 13689403-0-1*
10. PricewaterhouseCoopers International Limited website. <https://www.pwc.co.uk/industries/government-public-sector/education/managing-risk-in-higher-education.html>
11. Safety - The Health and Safety Learning Platform Website: <https://safeti.com/what-is-risk-assessment-what-when-why>
12. United Educators. *2022 Top Risks Report: Insights for Higher Education*
<https://www.ue.org/4902a8/globalassets/risk-management/reports/2022-top-risks-report-he.pdf>
13. Yossi Raanan 2017 - *Risk Management in Higher Education - Do We Need it?*

UOT 372.8:54

DOI: <https://doi.org/10.30546/09081.2024.1.1019>

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏN SONRAKI DÖVRDƏ VƏTƏNPƏRVƏR KİMYA TƏDRİSİ

Ayten ASGAROVA, Khammed ASADOV, Khalil NAGHIEV

Baku State University

aytenasgarova@bsu.edu.az

ARTICLE INFO	XÜLASƏ
<p><i>Article history:</i> <i>Received:</i> 2024-05-16 <i>Received in revised form:</i> 2024-06-07 <i>Accepted:</i> 2024-09-21 <i>Available online</i></p>	<p>Məqalədə 2-ci Qarabağ müharibəsindən sonrakı dövrdə 10-11-ci siniflərdə şagirdlərin milli-vətənpərvərlik kimyəvi təlim prinsipləri və əsas istiqamətlərini araşdırılır və uşaqlarımıza vətənpərvərliyin aşılannması, onların dünyagörüşünə və elmi təhsilə motivasiyasına necə təsir etməsi ilə bağlı suallara cavab axtarılır. Tədqiqat metodları – proqnozlaşdırma, sorğu və "Numbers" informasiya programında (Mac üçün) məlumatların işlənməsi, analitik metodlar. Məlum olub ki, müharibədən sonrakı dövrdə kimyanın tədrisi vətənpərvərliyə doğru istiqamətləndirilməlidir ki, bu da öyrənməyə əlavə motivasiya yaradır. Müasir təhsil bir çox digər fənlərlə birlikdə məhvedilməz bir kompleks kimi reallaşır. Elm və tarix arasında multidissiplinar əlaqələr həyata keçirilib. Bu həm gənc nəslin bilik bazasının artırılması, həm də motivasion faktor kimi çox vacibdir.</p>
<p>Açar sözlər: kimyanın tədrisi, vətənpərvər, kimya, Qarabağ müharibəsi, davamlı təhsil</p>	

ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ХИМИЧЕСКОЕ ОБУЧЕНИЕ В ПЕРИОД ПОСЛЕ ВТОРОЙ КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЫ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются принципы и основные направления национально-патриотического химического воспитания учащихся 10-11-х классов в период после 2-й Карабахской войны и ведется поиск ответов на вопросы, нужно ли прививать патриотизм нашим детям, как он влияет на их мировоззрение и мотивацию к научному образованию. Методы исследования- анкетирование и количественная обработка данных с использованием методов прогнозирования, аналитических методов в информационном программном обеспечении Numbers (для Mac). Установлено, что химическое образование в послевоенный период должно быть патриотически направленным, что создает дополнительную мотивацию к обучению. Современное образование реализуется как нерушимый комплекс со многими другими предметами. Реализованы мультидисциплинарные связи между наукой и историей, что весьма актуально как для увеличения багажа знаний молодого поколения, так и в качестве мотивирующего фактора.

Ключевые слова: обучение химии, патриотизм, химия, Карабахская война, непрерывное образование

PATRIOTIC CHEMISTRY EDUCATION IN THE POST-2ND KARABAKH WAR PERIOD

ABSTRACT

In view of the above, the article explores the principles and main directions of national-patriotic chemistry education of 10-11th grade pupils in post-2nd Karabakh War period and searches the answers to questions, do we need to instill patriotism in our children, how it acts on their worldview and motivation to science education. Methods of data acquisition - questionnaire and quantitative data processing with methods forecasting analytical methods in data software Numbers was used. So, chemical education in the post-war period should be patriotically directed, which creates additional motivation for learning. n, modern education realized as indestructible complex with many other subjects.

Keywords: Science Education, Patriotic, Chemistry, Karabkh War, sustainable education

INTRODUCTION

Wars, even small wars, make people think more in terms of security and more in terms of relative gains and losses, and less in terms of mutual advantage and collective goods [11, 15, 24].

So, the wars in the Middle East that followed the Arab Spring movement in 2011, the conflict between Ukraine and Russia in 2014, the terrorist attacks in January and November 2015 in Paris led to a crisis at the borders of the EU, energy-policy and EU-Russia relations, formed the question how to deal with this unexpected immigration [22]. At the time of this writing (August 5, 2022) the invasion of Ukraine by the armed forces of the Russian Federation has entered its sixth month. On February 24, 2022, Russia has begun the war against Ukrainian people at the territory of Ukraine. This conflict, initiated by an unprovoked Russian invasion, has inflicted death and widespread suffering on Ukrainian civilians and military personnel [16]. This war, physically confined to one geographic area, the effects, including political, economic, or psychological/emotional, are global.

In the same way, the history of Azerbaijan contains the periods of 1st and 2nd Karabakh Wars last during February 1980-May 1994 and September 2020-November 2020 correspondingly.

The Armenia-Azerbaijan conflict had gone down in the history of the 20th century as one of the most tragic conflicts, as its implications seriously affected the fates of millions of Azerbaijanis. As a result of Armenian aggression, more than 1 million Azerbaijanis became refugees and internally displaced persons, more than 20,000 Azerbaijanis were killed during the military operations, and more than 50,000 were disabled. [27]. The escalation of the Nagorno-Karabakh conflict in the autumn of 2020 significantly hampered safe access to education for children in the affected communities. Dozens of schools and kindergartens were damaged and could not be used to hold classes. (www.icrc.org, 2021). The 2nd Karabakh War in autumn 2020 which has already been called 44-days war led to noticeable changes in the balance of forces and the entire configuration of the system of international relations in South Caucasus region [19]. In 8th November 2020, Armenia accepted its defeat and Azerbaijan's victory ended fighting in Karabakh.

Aim of any education process is development of personality, development of upbringing of the people, sound in mind and body, who estimates truth and justice and have a deep sense of responsibility, and be imbued with the independent spirit, as builders of peaceful state and society [10].

Education should be considered as one of the mechanisms for governments and nations to succeed in a post-conflict process. Should be taken into account, education is a victim in a violent conflict and the damage it has suffered last long after a conflict has ended (UNESCO, 2011). According to data released by the Azerbaijan Education Ministry, during the 44-days war Armenian military destroyed 60 schools in various districts of Azerbaijan. The post-war period education challenges in Azerbaijan were re-building of new schools to ensure the sustainability of learning, return of teachers and students that are volunteer-soldiers to process, revival of interest of pupils to training etc.

Education has a dual role to play in post-conflict settings. On the one hand, it can directly affect the success of post-conflict reconstruction by determining whether there will be an educated workforce capable of supporting economic recovery. On the other hand, education can have a less direct impact by influencing reconciliation, which in turn affects reconstruction [4].

Schools and teachers can be used to provide a safe space and sense of normality during situations of instability, and can contribute to the physical, psychosocial and cognitive protection of children, adolescents and adult learners. Schools can also become sites for inter-agency collaboration and harmonization of relief efforts [2]. In such global and local circumstances, citizenship education is of highest relevance to avoid a back-fall into nationalism, protectionism and xenophobia as it was the case in the inter-war period of the 20th century [21].

Finally, emphasize on citizen's national education, traditional culture education and how to enrich the patriotism education [30].

So, in the perspective of geographical occupation of Azerbaijan and historically aggression of Armenia it's very actual to investigate: do we need patriotic education, how 2nd Karabakh war affected on pupils' science education, does interest to chemistry increases by multidisciplinary story and ability to work in groups?

We purpose the hypothesis as follows: chemical education in the post-war period should be patriotically directed, which creates additional motivation for learning. The main aim of this study is demonstration of influence of patriotic chemistry education on students' interest to subject and learning motivation.

One of the most important works dedicated to presented topic published at 2021 by American historian and philosophers [5] dedicated to ongoing experiment in creating a cross-disciplinary community and genera of social inquiry. The premise of book is that history and philosophy of education can together provide a more comprehensive basis for addressing educational controversies than either could alone.

«Patriotic sentiment has manifestly played, and continues to play, a significant role in national and international affairs?» - these words from the work of Michael Hand published at 2011 [9], in which he widely answered to many questions, so do question: Should patriotism be promoted in schools?

Further analyzing history of problem, it was established that there is no even one study dedicated to post-war science and patriotic education In Azerbaijan. But studies about other world post-conflict education difficulties and ways of recognition and decision of them is quite enough. For example, paper considers how education systems in post-conflict settings impact reconstruction processes using the cases of Bosnia-Herzegovina [4] as an example. Several educational programs that involve children, young people, survivors, parents, teachers, and local communities as well as curriculums focused on teaching of cultural values and technical skills to improve the quality of life in a post- conflict setting in Liberia, Sierra Leone, and South Africa [3]. Authors of article showed highlights the state of the system of school and higher education in Uzbekistan during the Second World War [17]. Another article describes the operation of the teacher training college of Tornio in northern Finland and student teachers' and teachers' lives during the war years 1939–45 [21]. The moral-Christian and nationalist goals that were typical of the education at teacher training colleges deepened during the war years and, partly because of it, Herbart-Zillerism was still strongly present at the teacher training colleges of Finland [21]. The aim of various studies was to determine factors that motivate and demotivate elementary school teachers in areas directly affected by war [23], discuss priest-teachers' wartime memories of German interference in Belgian education during Second World War, on the basis of a survey conducted in the 1970s [29], examined the extent and nature of teacher student communication

on Social Network Sites (SNS) during the 2014 Israel Gaza war [20], analyze reports of Kosovan teachers' emotional arousal when speaking about and/or teaching topics related to war experiences, their beliefs about these experiences, their opinions about students' reactions and their reports on professional reflective practices [14].

The main idea of the patriotism concept in education is highest values of the individual and is the basis of life orientations, individual's development, gain harmony of the society [19] and the relation of assumption of patriotic feelings and the psychological and pedagogical characteristic of learners [25].

Patriotic education takes an important position in the college education, by the reason of which university leaders, teachers course managers must be more attentive to patriotism education, deal to carry out patriotic education, improve students' patriotic consciousness [12].

To instill patriotism in youth is one of the actual problems of poly-ethnic and multi-confessional Kazakhstan's and Ukrainian youth; accordingly, studies deal with civil duty and patriotic education of Kazakhstan's youth and children of Ukrainian diaspora [28, 6].

In 2018, the Japanese government introduced a controversial education policy, which made moral education a formal subject in elementary schools, and the new scheme intends to teach, foster, and grade patriotic feelings being that the question of patriotic education in Japan provides a good case to help children think through the issue of national belonging in the global era [8].

How patriotic education can be realized at secondary and high school? Using of various types of a pedagogical experiments, it has been theoretically substantiated and practically proved the efficiency of implementation information and communication technologies in students' patriotic education [26]. It was established that applying of educational potential of information and communication technologies in students' patriotic education is substantiated.

Studies to characterize the forms and methods of patriotic education of future teachers, targeting the identification of pedagogical conditions, developing components of patriotic education of future teachers on the basis of the analysis of scientific literature are also presented in modern literature [13].

The goal of peace education, patriotic education should not be used for indoctrinating specific political ideologies or virtues [10]. In paper published in *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication* by Russian authors it was shown that the aim of patriotic upbringing should be familiarization of the ideals of devotion to Motherland through self-actualization of the citizen, the feeling of interconnectedness with the past and the present times of Russia [7]. But today all the world observe negative consequences of excessive patriotism and propagandism in Russian education system.

Generalizing the above mentioned, the relevance of this problem is quite acute, and it is necessary to attend on patriotic education of youth. Although, there are many studies dedicated to patriotic education, but by our mind, patriotic science education is not studied quite enough. Especially, war and post-war education aspects didn't investigated within the framework of Azerbaijan. We hope that this paper will provide interest of Azerbaijan pedagogues to study particularities of secondary and high school education in the period of 1st and 2nd Karabakh war.

Methods

Method of discours-analysis, which assumes to reveal relation of patriotic education practices on modern actuality and psychological singularities of teenagers and youth. Comparative analysis, systematization and classification were implemented in work.

In the study there were used life stories, photos, videos and educational software that allowed extracting the inferences expressed in the exposed comments.

Presented study was carried out among 10-11th grade pupils of “Young Talents” Lyceum of Baku State University. The groups studied consisted of 15–17-year-old test subjects. A total of 128 pupils took part in investigation—46.875% female and 53.125% male. They divided into two groups. For control group we didn't implement patriotic science education practice. 100% of trainees were in the territory of Azerbaijan in the period of 2nd Karabakh war, families of 18.75% of participants remain forcefully displaced in the period of 1st Karabakh War. 6.25% of pupils wish to train for the military before investigation.

Investigation was carried out in three phases. 1st phase - implementation of patriotic science education in various lessons by involving historical background, reasons and results of Armenian aggression to Azerbaijan; 2nd phase - interviews with trainees using questionnaires; 3rd phase - evaluation of the results of study.

So, in the first phase, in lyceum patriotic chemistry education started with the lessons devoted to Victory of Azerbaijan Army in 2nd Karabakh War. It must be noted that by the reason of overlap of post 2nd Karabakh war period with COVID-19 pandemic all study carried out in the format of e-learning.

The national-patriotic science education as any patriotic education is focused on formation of high patriotic consciousness among students, ideas and ability of defending the Motherland, study of Azerbaijan history, military traditions. It includes not only well-known historical facts in modern military history of Azerbaijan such as Agdere Operation in 16th of June in 1992 or deoccupation of Lalatapa in April of 2016, but also one of the most unique battle in the World Military History the operation of deliberation of old Azerbaijan city, cultural country of Turkish world Shusha in 8th of November 2020. In many cases patriotic education was conducted by project method. Projects were dedicated to multidisciplinary relations between topics of chemistry, biology, geography, geology and various fragments of Karabakh war or territory of Karabakh.

Examples of post-war national-patriotic science education: case in Azerbaijan.

Teaching topic «Esters». When discuss “Khary BulBul” - *Orphys Caucasica* - one of the symbols of Karabakh, teacher, using visual aids, inform students about usage it as a drug for cardiovascular problems and special odour of this flower and proceed further to topic “Esters” and role of esters in our daily life.

Teaching topic «Metals». When discuss natural sources of metals in Azerbaijan we also emphasize the Lachin, Kelbajar, Gubatly Zangilan regions of Karabakh that reached with metal ores. It can be appreciated that Veynali, Zod, Agduzdag, Tuthum, Gyzilbulag mineral deposits contain gold, Demirli, Agyatag, Levchay, Shorbulag, Aggaya, Narzanli, Chilkaz, Hanlyg mineral deposits contain copper, mercury, zinc, lead etc. exported illegally without official clearance of Azerbaijan for almost 30 years.

Teaching topic «Water». The significance of water in organism and reasons of global water crisis occupy an important part in teaching this theme. Shusha, Khojali, Khojavend, Lachin, Gubatly contain the fresh water resources that had an important role in water supply of other regions of Azerbaijan. There were serious problems in provision of water of many hectares of land. Army of Azerbaijan Republic liberated Suqovushan in 2021 and the difficulties in water supply were removed.

Teaching topic «Phosphorous». Project dedicated to phosphorus definitely should contain information about Armenia's forces that used prohibited white phosphorous bombs in attack Fizuli in 8th of October 2020 and Tartar city located near Karabakh in 3rd of November 2020 (<https://caspiannews.com>, 2020), [18].

Also, in all period of first phase of study, topics can also include situational chemical problems included various symbols of Karabakh and Karabakh war.

In the second phase of study all participants received questionnaire (Table 1).

№	Questions	Response options					
		Yes		No		Not sure	
		EG	CG	EG	CG	EG	CG
1	2nd Karabakh War affected on your life						
2	Victory of Azerbaijan in 2nd Karabakh War and deoccupation of territory of Azerbaijan from Armenian Army affected positively on your self-worth						
3	You feel fear or sense of moral ambiguity in the period of long-time armenian occupation till November 2021?						
4	You feel fear or sense of moral ambiguity in the period of 2nd Karabakh War?						
5	You feel fear or sense of moral ambiguity in the post 2nd Karabakh War period?						
6	You like to learn science with the inclusion of patriotic motives?						
7	Patriotic chemistry increases your individual motivation to science education						
8	You Would like to take part in patriotic education every day						
9	Patriotism is important for youngsters						
10	Every citizen of Azerbaijan must be ready to crush attack of any occupant						

Table 1. Questionnaire presented to participants of study.

* please tick by ✓ your answer

EQ - Experimental Group

CG - Control Group

The third phase of investigation comprised the analysis of questionnaire, observation and summarizing of pedagogical material and making appropriate conclusions.

Presented study was conducted with respect for human rights and ethical principles. All the study participants were informed of their right to participate or not.

Results and Discussion

Chemistry as academic subject possesses high educational potential. Most of the lessons can be structured taking into account present political, economical, psychological situation in society. As a result of targeted and systematic work in this field students gain responsibility for development personality, installation of thinkings about life-long education, acquisition of skills on planning life. It had something to do with the opportunity to analyze the experience of previous generation, critically comprehend developments that they have witnessed. Formation of noted characteristics must be gone parallel with educational program.

Results of questionnaire presented in Table 2

№	Questions	Per cent of respondents answers					
		Yes, %		No, %		Not sure, %	
		EG	CG	EG	CG	EG	CG
1	2nd Karabakh War affected on your life	100	31.25	0	23.4375	0	39.063
2	Victory of Azerbaijan in 2nd Karabakh War and deoccupation of territory of Azerbaijan from Armenian Army affected positively on your self-worth	100	100	0	0	0	0
3	You feel fear or sense of moral ambiguity in the period of long-time armenian occupation till November 2021?	56.25	62.5	37.5	18.75	6.25	18.75
4	You feel fear or sense of moral ambiguity in the period of 2nd Karabakh War?	75	78.125	23.4375	3.125	1.5625	18.75
5	You feel fear or sense of moral ambiguity in the post 2nd Karabakh War period?	23.4375	31.25	75	46.875	1.5625	21.875
6	You like to learn science with the inclusion of patriotic motives?	100	78.125	0	6.25	0	15.625
7	Patriotic chemistry increases your individual motivation to science education	96.875	0	0	3.125	3.125	96.875
8	You Would like to take part in patriotic education every day	75	15.625	3.125	6.25	21.875	78.125
9	Patriotism is important for youngsters	93.75	46.875	0	3.125	6.25	50
10	Every citizen of Azerbaijan must be ready to crush attack of any occupant	100	78.125	0	21.875	0	0

Table 2. Results of Questionary presented to participants of investigation.

EQ - Experimental Group

CG - Control Group

The the patriotic educational process in the school should be represented by the social educational materials prepared by high-skilled pedagogues. Entanglements in the implementation of patriotic science education are explained by the objective and subjective reasons. The effective patriotic education might be possible for teachers performed the presence of pedagogue's high motivation. So, one of the most important problem for realization education in post-2nd Karabakh war period is deep availability of history facts, awareness of responsibility towards young generations, high professionalism of teachers.

Analyzing literature review, we found that even though enough studies dedicated to patriotic educations in various conflict zones, but learning of Karabakh War and education associated with modern history of Azerbaijan, accomplished multidisciplinary relations went unheeded.

The modern educational concepts contain the elements of a national patriotism, great power statehood, respect for labor and property, which are being formed in the society thereat patriotic education played positive role in the formation of social communications, associations and creative unions of pupils as shown in studies (28, 6, 13, 12, 25).

Analyzing questionnaire results it can be concluded that 1st Karabakh War and occupation of more than 20% of territory of Azerbaijan by Armenia had a powerful influence of psychological comfort of generation that was born by many years later. 100% of respondents that were born in refugee-families answered «yes» to the question about feeling fear in the period of occupation. Also, we observe growth of positive answers to the question about influence patriotic education on their motivation and ability to remember. In one-to one interviews most of pupils noted that influence of patriotic motives in science education form such qualities as courage, love to own people, honesty, respect to seniors, national traditions etc.

In the course of chemistry, the teacher is provided with great opportunities for the military-patriotic education of students, the formation of a stable civic position of the younger generation.

The upbringing of patriotic feelings of students is largely facilitated by the reliance on the principle of historicism in teaching chemistry. Inclusion of the following information in the content of the chemistry lesson is also planed for the future lessons: biographies of Shahids and National Heroes of Azerbaijan, information about their childhood, love for education, patriotism to Motherland, stories of this immortal exploit. As natural science chemistry contributes respectful conception of nature, desire to use natural sources rationally, form common human and scientific good.

In future is also planned invitation of soldiers, officers participating in activities in battles, which heroically fight and injured. Noted meetings will form sociability, leadership, ability to improve basic knowledge among young people.

Conclusions

Using principles of seeking trues from facts, according to the world conditions we have become even closer in the way of analyzing the role of patriotic education in Azerbaijan.

In presented case study we discussed the ways of including patriotic motivative aspects that teachers can involve in their lessons.

We established that chemical education in the post-war period should be patriotically directed, which creates additional motivation for learning. In our mind, all subjects, as natural so humanitarian must include history, facts, names of heroes of Karabakh War. Patriotic education

directed on formation self-minds, life-points of view in learners. So we answered the first question on study:do we need patriotic education? - yes, we need.

Second question of study was how 2nd Karabakh war affected on pupils' science education. We observed that in initial lessons pupils were under the stress and confused. Notwithstanding the victory of Azerbaijan Army in 2nd Karabakh War, constant thoughts about repeating aggression, missile strikes, fear of being hurt, killed, fear of losing homes that presented many years of occupation were still kept in them. But day after day, patriotic education gave strength to overcome negative action of war and gave rise o desire to fight against any aggression to Azerbaijan.

Third question of study is does interest to chemistry science increases by multidisciplinary story and ability to work in groups? As known, modern education realized as indestructible complex with many other subjects. So in this case we realized multidiscipline relations between science and history, that is very actual as for increasing knowledge baggage of young generation so as motivative factor.

The present investigation results are limited to data collected at one point of time at only one location. Nevertheless, this study and other recent research tend to evidence similar results regarding disaster impact in terms of psychological behavior associated with university role.

In this study we didn't expose the innovation ways of patriotic science education, however it's also important aspect of education in the era go globalization. We intend to solve noted limitations on further exploration.

REFERENCES

1. Azerbaijan: Supporting safer access to education for students affected by conflict. 2021. [Online]: Available at: <https://www.icrc.org/en/document/azerbaijan-safer-access-education-students>
2. Barakat, S., Connolly, D., Hardman, F. & Sundaram, V. *The role of basic education in post-conflict recovery*. Comparative Education. 9(2), 124-142, 2013 <https://doi.org/10.1080/03050068.2012.686259>
3. Barrios-Tao, H. *Education Programs in Post-Conflict Environments: a Review from Liberia, Sierra Leone, and South Africa*. Revista Electrónica Educare, 21(1), 2017 <https://doi.org/10.15359/ree.21-1.113a/>
4. Coles, E. *The Importance of Education Systems in Post-Conflict Settings: The Case of Bosnia-Herzegovina (BiH)*. Honors Projects. 2011. http://digitalcommons.iwu.edu/intstu_honproj/10
5. Curren, R. & Dorn C. *Patriotic Education in a Global Age: A brief introduction*, Journal of Social Philosophy, 52(3), 377-382, 2021 <https://doi.org/10.1111/josp.12429>
6. Dzhus, O. *National patriotic education of children and youth in ukrainian diaspora: experience, attempts of rethinking*. Science and education. 10, 6-81, 2022, <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2016-10-15>
7. Fardeeva, I. *Formation of patriotism I students of the faculty of law*, The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication - TOJDAC, Special Edition, 2016 I10.7456/1060NVSE/018. http://www.tojdac.org/tojdac/VOLUME6NOVSPCL_files/tojdac_v060NVSE118.pdf
8. Fukuoka, K., Takita-Ishii, S. *Teaching how to love your country in schools?: a study of Japanese youth narratives on patriotic education*, National Identities, 24(3), 247-270, 2022, <https://doi.org/10.1080/14608944.2021.1931084>
9. Hand, M. *Patriotism in Schools*, Journal of Philosophy of Education Society of Great Britain, 2011, https://www.academia.edu/27709903/Patriotism_in_Schools
10. Ide, K. *The Debate on Patriotic Education in Post-World War II Japan*. Educational philosophy and theory, 41(4), 441-452, 2012, <https://doi.org/10.1111/j.1469-5812.2008.00510.x>
11. James, H. *War and peace in times of globalization*. Vierteljahrshfte Fur Zeitgeschichte, 52(4), 585, 2004, <https://doi.org/10.1002/9780470691939.ch32>

12. Ji, Y., Yang, W. & Hou, Q. *Research on Patriotic Education of College Students in the New Era*, Proceedings of the 2015 3rd international conference on management science. Education technology, Artsm Social science and economics, 41, 173-176, 2015
13. Khlyzova, I., Illarionova, L., Khromenkov, P., Rudoy, D., Olshevskaya, A. & Kankhva V. *Patriotic education of future teachers in a university. Innovative technologies in science and education (ITSE-2020)*, E3S Web of Conferences, 2020, 210 (18118). <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202021018118>
14. Kida, E. & Butler, C. *Emotions and professional reflections in a post-war community: Teachers' perspectives from Kosovo*. Health Education Journal, 80(3), 351-360, 2021 <https://doi.org/10.1177/0017896920971327>, 2021
15. Kopytko, M., Grabar, N., Storozhuk, O., Borutska, Y. & Doroshenko, T. *Influence of Negative Factors of War: Economic, Legal, Regional and Environmental Aspects*, International Journal of Computer Science and Network security, 22(6), 13-18, 2022 <https://doi.org/10.22937/IJCSNS.2022.22.6.3>, 2022
16. Levy B. & Leaning, J. *Russia's War in Ukraine – The Devastation of Health and Human Rights*, The New England Journal of Medicine, 387, 102-105, 2022. <https://doi.org/10.1056/NEJMp2207415>
17. Makhkamova, N. *School and Higher Education in Uzbekistan During the Second World War*, International Journal of Early Childhood Special Education (INT-JECSE), 13(25), 1043-1050, 2021, <https://doi.org/10.9756/INT-JECSE/V13I2.211148>
18. Mammadli, N. *Armenia's Army Drops White Phosphorus Bombs On Civilians In Azerbaijan*, 2020, <https://caspiannews.com/news-detail/armenias-army-drops-white-phosphorus-bombs-on-civilians-in-azerbaijan-2020-11-3-4/>
19. Mukhanov V., Skakov A. *Nagorno-Karabakh – 2020: Consequences of the war and prospects of the post-war settlement? Mirovaya ekonomika I mejdunarodnbye otnosheniia*, 65 (6), 128-138, 2021
20. Ophir, Y., Rosenberg, H. & Asterhan, C. & Schwarz, B. *In times of war, adolescents do not fall silent: Teacher-student social network communication in wartime*. Journal of Adolescence, 6, 98-106, 2016, <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2015.11.005>
21. Paksuniemi, M., Uusiautti, S. & Määttä K. *Teacher Education in Finland during the War Years, 1939–45*, War & Society, 33(1), p. 12-25, 2014, <https://doi.org/10.1179/0729247313Z.00000000029>
22. Pausch, M. *Citizenship Education in Times of Crisis*, Foro de Educación, 14(20), 3-9, 2016, <http://dx.doi.org/10.14516/fde.2016.014.020.001>
23. Rijavec, M. & Ridicki, R. *Pre- and post-war work motivation of teachers in war affected areas of Croatia*, Drystvena Istrazivanja, 9 (2-3), 393-407, 2020, <https://hrcak.srce.hr/20289>
24. Roberson, D. *Creative chaos: learning from the Yugoslavian war*, Studies in Continuing Education, 32(2), 119-132, 2020, <http://dx.doi.org/10.1080/0158037X.2010.488354>
25. Santana-Silva, A., Tamayo-Rodriguez, I & Ferras-Ferras, M. *The value patriotism, essential feature of the formation of the cultural identity in the adolescents of junior high school*, LUZ, 16(3), 61-70, 2017, <http://luz.uho.edu.cu/index.php/luz/article/view/841>
26. Shynkarenko, V., Perederii, O., Bezena, I., Velykodna, Y. & Miroshnychenko, A. *Educational potential of information and communication technologies in patriotic education of students*. Revista Praxis Educational, 16(37), 539-552, 2020, SI, <https://doi.org/10.22481/praxisedu.v16i37.6404>
27. *The Armenia-Azerbaijan conflict*, <https://www.virtualkarabakh.az/en/post-item/28/3699/the-armenia-azerbaijan-conflict.html>
28. Tolen, Z., Tulenova, S., Assyltaeva, E., Aitymbetov, N., Laborda, J., ; Ozdamli, F. & Maasoglu, Y. *Formation of civil and patriotic education of youth in Kazakhstan*, 5th world conference on educational sciences, Procedia Social and Behavioral Sciences, 2014, 116, 4859-4863, <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.01.1038>
29. Van Ruyskensvelde, S. *Remembering wartime schooling ... Catholic education, teacher memory and World War II in Belgium*. Pedagogica Historica, 49(1), 149-159, 2013, SI, <http://dx.doi.org/10.1080/00309230.2012.744064>, 2013
30. Chuntao, Z. *The Patriotism Education under the Perspective of Globalization*, Proceedings of the 2015 International Conference on Economics, Social Science, Arts, Education and Management Engineering, 2015, 10.2991/essaeme-15.2015.82

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

1. "The Baku Engineering University Journal- Philology and Pedagogy" accepts original unpublished articles and reviews in the research field of the author.
 2. Articles are accepted in English.
 3. File format should be compatible with **Microsoft Word** and must be sent to the electronic mail (journal@beu.edu.az) of the Journal. The submitted article should follow the following format:
 - Article title, author's name and surname
 - The name of workplace
 - Mail address
 - Abstract and key words
 4. The title of the article should be in each of the three languages of the abstract and should be centred on the page and in bold capitals before each summary.
 5. **The abstract** should be written in **9 point** type size, between **100** and **150** words. The abstract should be written in the language of the text and in two more languages given above. The abstracts of the article written in each of the three languages should correspond to one another. The keywords should be written in two more languages besides the language of the article and should be at least three words.
 6. **UDC** and **PACS** index should be used in the article.
 7. The article must consist of the followings:
 - Introduction
 - Research method and research
 - Discussion of research method and its results
 - In case the reference is in Russian it must be given in the Latin alphabet with the original language shown in brackets.
 8. **Figures, pictures, graphics and tables** must be of publishing quality and inside the text. Figures, pictures and graphics should be captioned underneath, tables should be captioned above.
 9. **References** should be given in square brackets in the text and listed according to the order inside the text at the end of the article. In order to cite the same reference twice or more, the appropriate pages should be given while keeping the numerical order. For example: [7, p.15].

Information about each of the given references should be full, clear and accurate. The bibliographic description of the reference should be cited according to its type (monograph, textbook, scientific research paper and etc.) While citing to scientific research articles, materials of symposiums, conferences and other popular scientific events, the name of the article, lecture or paper should be given.
- Samples:**
- a) **Article:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjayev N.M.. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric conapeetes of carnosine üith zinc*, Journal of structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
 - b) **Book:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, p.386-398, 2002
 - c) **Conference paper:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ. Appligation of Information – Commu-nication Technologies in Science and education. II International Conference."Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions", Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391
References should be in 9-point type size.
10. The margins sizes of the page: - Top 2.8 cm. bottom 2.8 cm. left 2.5 cm, right 2.5 cm. The article main text should be written in Palatino Linotype 11 point type size single-spaced. Paragraph spacing should be 6 point.
 11. The maximum number of pages for an article should not exceed 15 pages
 12. The decision to publish a given article is made through the following procedures:
 - The article is sent to at least to experts.
 - The article is sent back to the author to make amendments upon the recommendations of referees.
 - After author makes amendments upon the recommendations of referees the article can be sent for the publication by the Editorial Board of the journal.

YAZI VƏ NƏŞR QAYDALARI

1. "Journal of Baku Engineering University" Filologiya və pedaqogika - əvvəllər nəşr olunmamış orijinal əsərləri və müəllifin tədqiqat sahəsi üzrə yazılmış icmal məqalələri qəbul edilir.
 2. Məqalələr İngilis dilində qəbul edilir.
 3. Yazılar **Microsoft Word** yazı proqramında, (**journal@beu.edu.az**) ünvanına göndərməlidir. Göndərilən məqalələrdə aşağıdakılara nəzərə alınmalıdır:
 - Məqalənin başlığı, müəllifin adı, soyadı,
 - İş yeri,
 - Elektron ünvanı,
 - Xülasə və açar sözlər.
 4. **Məqalədə başlıq hər xülasədən əvvəl** ortada, qara və böyük hərflə xülasələrin yazıldığı hər üç dildə olmalıdır.
 5. **Xülasə** 100-150 söz aralığında olmaqla, 9 punto yazı tipi böyüklüyündə, məqalənin yazıldığı dildə və bundan əlavə yuxarıda göstərilən iki dildə olmalıdır. Məqalənin hər üç dildə yazılmış xülasəsi bir-birinin eyni olmalıdır. Açar sözlər uyğun xülasələrin sonunda onun yazıldığı dildə verilməklə ən azı üç sözdən ibarət olmalıdır.
 6. Məqalədə UOT və PACS kodları göstərməlidir.
 7. Məqalə aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:
 - Giriş,
 - Tədqiqat metodu
 - Tədqiqat işinin müzakirəsi və onun nəticələri,
 - İstinad ədəbiyyatı rus dilində olduğu halda orijinal dili mötəzə içərisində göstərməklə yalnız Latın əlifbası ilə verilməlidir.
 8. **Şəkil, rəsm, grafik və cədvəllər** çapda düzgün, aydın çıxacaq vəziyyətdə və mətn içərisində olmalıdır. Şəkil, rəsm və grafiklərin yazıları onların altında yazılmalıdır. Cədvəllərdə başlıq cədvəlin üstündə yazılmalıdır.
 9. **Mənbələr** mətn içərisində kvadrat mötəzə daxilində göstərməklə məqalənin sonunda mətn daxilindəki sıra ilə düzəlməlidir. Eyni mənbəyə iki və daha çox istinad edildikdə əvvəlki sıra sayı saxlanmaqla müvafiq səhifələr göstərməlidir. Məsələn: [7,səh.15].

Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans, və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisnin adı göstərməlidir.
- Nümunələr:**
- a) **Məqalə:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjayev N.M.. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric complexes of carnosine with zinc*, Journal of structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
 - b) **Kitab:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, 2002
 - c) **Konfrans:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ.. Appligation of Information-Communication Technologies in Science and education. II International Conference. "Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions", Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391
- Mənbələr 9 punto yazı tipi böyüklüyündə olmalıdır.
10. **Səhifə ölçüləri:** üstədən 2.8 sm, altından 2.8 sm, soldan 2.5 sm və sağdan 2.5 sm olmalıdır. Mətn 11 punto yazı tipi böyüklüyündə, **Palatino Linotype** yazı tipi ilə və tək simvol aralığında yazılmalıdır. Paraqraflar arasında 6 punto yazı tipi aralığında məsafə olmalıdır.
 11. Orijinal tədqiqat əsərlərinin tam mətni bir qayda olaraq 15 səhifədən artıq olmamalıdır.
 12. Məqalənin nəşrə təqdimi aşağıdakı qaydada aparılır:
 - Hər məqalə ən azı iki ekspertə göndərilir.
 - Ekspertlərin tövsiyələrini nəzərə almaq üçün məqalə müəllifə göndərilir.
 - Məqalə, ekspertlərin tənqidi qeydləri müəllif tərəfindən nəzərə alındıqdan sonra Jurnalın Redaksiya Heyəti tərəfindən çapa təqdim oluna bilər.

YAZIM KURALLARI

1. "Journal of Baku Engineering University- Filoloji ve Pedagoji" önceler yayımlanmamış orijinal çalışmaları ve yazarın kendi araştırma alanında yazılmış derleme makaleleri kabul etmektedir.
 2. Makaleler İngilizce kabul edilir.
 3. Makaleler Microsoft Word yazı programında, (journal@beu.edu.az) adresine gönderilmelidir. Gönderilen makalelerde şunlar dikkate alınmalıdır:
 - Makalenin başlığı, yazarın adı, soyadı,
 - İş yeri,
 - E-posta adresi,
 - Özet ve anahtar kelimeler.
 4. **Özet** 100-150 kelime arasında olup 9 font büyüklüğünde, makalenin yazıldığı dilde ve yukarıda belirtilen iki dilde olmalıdır. Makalenin her üç dilde yazılmış özeti birbirinin aynı olmalıdır. Anahtar kelimeler uygun özeti sonunda onun yazıldığı dilde verilmekle en az üç sözcükten oluşmalıdır.
 5. Makalede UOT ve PACS tipli kodlar gösterilmelidir.
 6. Makale şunlardan oluşmalıdır:
 - Giriş,
 - Araştırma yöntemi
 - Araştırma
 - Tartışma ve sonuçlar,
 - İstinat Edebiyatı Rusça olduğu halde orjinal dili parantez içerisinde göstermekle yalnız Latin alfabesi ile verilmelidir.
 7. **Şekil, Resim, Grafik ve Tablolar** baskıda düzgün çıkacak nitelikte ve metin içerisinde olmalıdır. Şekil, Re-sim ve grafiklerin yazıları onların alt kısmında yer almalıdır. Tablolarda ise başlık, tablonun üst kısmında bulunmalıdır.
 8. **Kullanılan kaynaklar**, metin dâhilinde köşeli parantez içerisinde numaralandırılmalı, aynı sırayla metin sonunda gösterilmelidir. Aynı kaynaklara tekrar başvurulduğunda sıra muhafaza edilmelidir. Örneğin: [7,seh.15]. Referans verilen her bir kaynağın künyesi tam ve kesin olmalıdır. Referans gösterilen kaynağın türü de eserin türüne (monografi, derslik, ilmi makale vs.) uygun olarak verilmelidir. İlmî makalelere, sempozyum, ve konferanslara müracaat ederken makalenin, bildirinin veya bildiri özetlerinin adı da gösterilmelidir.
- Örnekler:**
- a) **Makale:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjajev N.M.. *Spatial and Electronic Structure of Monomerik and Dimeric Conapeetes of Carnosine Üith Zinc*, Journal of Structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
 - b) **Kitap:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, p.386-398, 2002
 - c) **Kongre:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ. Appligation of Information-Communication Technologies in Science and education. II International Conference. "Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions", Baku, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391
- Kaynakların büyüklüğü 9 punto olmalıdır.
9. **Sayfa ölçüleri**; üst: 2.8 cm, alt: 2.8 cm, sol: 2.5 cm, sağ: 2.5 cm şeklinde olmalıdır. Metin 11 punto büyük-lükte **Palatino Linotype** fontu ile ve tek aralıkta yazılmalıdır. Paragraflar arasında 6 puntoluk yazı mesa-fesinde olmalıdır.
 10. Orijinal araştırma eserlerinin tam metni 15 sayfadan fazla olmamalıdır.
 11. Makaleler dergi editör kurulunun kararı ile yayımlanır. Editörler makaleyi düzeltme için yazara geri gönderebilir.
 12. Makalenin yayına sunuşu aşağıdaki şekilde yapılır:
 - Her makale en az iki uzmana gönderilir.
 - Uzmanların tavsiyelerini dikkate almak için makale yazara gönderilir.
 - Makale, uzmanların eleştirel notları yazar tarafından dikkate alındıktan sonra Derginin Yayın Kurulu tarafından yayına sunulabilir.
 13. Azerbaycan dışından gönderilen ve yayımlanacak olan makaleler için,(derginin kendilerine gönderilmesi zamanı posta karşılığı) 30 ABD Doları veya karşılığı TL, T.C. Ziraat Bankası/Üsküdar-İstanbul 0403 0050 5917 No'lu hesaba yatırılmalı ve makbuzu üniversitemize fakslenmelidir.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

1. «Journal of Baku Engineering University» - Филология и педагогика публикует оригинальные, научные статьи из области исследования автора и ранее не опубликованные.
2. Статьи принимаются на английском языке.
3. Рукописи должны быть набраны согласно программы **Microsoft Word** и отправлены на электронный адрес (**journal@beu.edu.az**). Отправляемые статьи должны учитывать следующие правила:
 - Название статьи, имя и фамилия авторов
 - Место работы
 - Электронный адрес
 - Аннотация и ключевые слова
4. **Заглавие статьи** пишется для каждой аннотации заглавными буквами, жирными буквами и располагается по центру. Заглавие и аннотации должны быть представлены на трех языках.
5. **Аннотация**, написанная на языке представленной статьи, должна содержать 100-150 слов, набранных шрифтом 9 punto. Кроме того, представляются аннотации на двух других выше указанных языках, перевод которых соответствует содержанию оригинала. Ключевые слова должны быть представлены после каждой аннотации на его языке и содержать не менее 3-х слов.
6. В статье должны быть указаны коды UOT и PACS.
7. Представленные статьи должны содержать:
 - Введение
 - Метод исследования
 - Обсуждение результатов исследования и выводов.
 - Если ссылаются на работу на русском языке, тогда оригинальный язык указывается в скобках, а ссылка дается только на латинском алфавите.
8. **Рисунки, картинки, графики и таблицы** должны быть четко выполнены и размещены внутри статьи. Подписи к рисункам размещаются под рисунком, картинкой или графиком. Название таблицы пишется над таблицей.
9. **Ссылки** на источники даются в тексте цифрой в квадратных скобках и располагаются в конце статьи в порядке цитирования в тексте. Если на один и тот же источник ссылаются два и более раз, необходимо указать соответствующую страницу, сохраняя порядковый номер цитирования. Например: [7, стр.15]. Библиографическое описание ссылаемой литературы должно быть проведено с учетом типа источника (монография, учебник, научная статья и др.). При ссылке на научную статью, материалы симпозиума, конференции или других значимых научных мероприятий должны быть указаны название статьи, доклада или тезиса.

Например:

- a) **Статья:** Demukhamedova S.D., Aliyeva I.N., Godjajev N.M. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric complexes of carnosine with zinc*, Journal of Structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
- b) **Книга:** Christie on Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, 2002
- c) **Конференция:** Sadychov F.S, Fydin C, Ahmedov A.I. Application of Information-Communication Nechnologies in Science and education. II International Conference. *“Higher Twist Effects In Photon-Proton Collision”*, Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss.384-391

Список цитированной литературы набирается шрифтом 9 punto.

10. **Размеры страницы:** сверху 2.8 см, снизу 2.8 см, слева 2.5 и справа 2.5. Текст печатается шрифтом **Pala-tino Linotype**, размер шрифта 11 punto, интервал-одинарный. Параграфы должны быть разделены расстоянием, соответствующим интервалу 6 punto.
11. Полный объем оригинальной статьи, как правило, не должен превышать 15 страниц.
12. Представление статьи к печати производится в ниже указанном порядке:
 - Каждая статья посылается не менее двум экспертам.
 - Статья посылается автору для учета замечаний экспертов.
 - Статья, после того, как автор учел замечания экспертов, редакционной коллегией журнала может быть рекомендована к печати.